

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ İSTEHSAL
MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ MÜHASİBAT
UÇOTUNUN ROLU”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məsimli Azər Asim

BAKI - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ İSTEHSAL
MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ MÜHASİBAT
UÇOTUNUN ROLU”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 406

Magistrant: Məsimli Azər Asim
oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d. Atakisiyeva Nigar Nazim
qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil
oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Məsimli Azər Asim oğlu and içirəm ki, “Koronavirus (Covid-19) pandemiyası dövründə istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyində mühasibat uçotunun rolu” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN ROLU”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: COVID-19 pandemiyası dövründə iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının ən vacib şərti təsərrüfat subyektinin bazarda mövqeyini itirməsi ilə bağlı təhlükələrin vaxtında müəyyən edilməsi və məhsul bazarlarında dayanıqlı mövqe tutmasını təmin edən və onların ixtisaslaşmasını müəyyən edən inkişaf istiqamətlərinin seçilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi: Qeyri-sabit xarici mühitdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən uçot (daxili) və bazar (xarici) məlumatlarının inteqrasiyasına əsaslanan metodologiyasını təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində empirik və nəzəri tədqiqat deduktiv, sistemli ideyanın təzahürləri, abstraksiya, ideallaşdırma, postulyasiya, formallaşdırma və evristik metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat zamanı qeyri-sabit xarici mühitdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üsulları, iqtisadiyyatın qloballaşması və biznes risklərinin artması ilə bağlı monoqrafik ədəbiyyat və dövrü nəşrlərdən, habelə müxtəlif səviyyəli konfranslarda, rəsmi statistika orqanlarının məlumatlarından, habelə sorğu edilən müəssisələrin mühasibat hesabatlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hazırda müxtəlif muhasibat uçot metodlarını özündə birləşdirən və müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə nəzarəti təmin edən informasiya sistemlərinin formalaşdırılmasının bəzi nəzəri və tətbiqi məsələləri kifayət qədər işlənməmiş qalır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Onların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində elmi biliklərin əsasını təşkil edən müəssisələrin uçotu və metodologiyasının işlənilməsi və hazırlanmasından ibarətdir. Dissertasiya tədqiqatında müəyyən edilmiş müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vahid uçot sisteminin formalaşdırılmasına dair metodoloji yanaşmalar müəssisənin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən əsas sayıla bilən müddəa və nəticələrdən ibarətdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəticələri mikro səviyyədə iqtisadi təhlükəsizliyin ümumi nəzəriyyəsinin inkişafına töhfə ola bilər. Onun konsepsiyaları, metodoloji və metodik inkişafı Azərbaycan müəssisələrinin yüksək və orta menecmenti, mühasibat işçiləri üçün mühasibat uçotu mexanizmlərinin və vasitələrinin inkişafı ilə bağlı problemlərin həllində bələdçi kimi xidmət edə bilər.

Açar sözlər: pandemiya, daxili nəzarət, mühasibat uçotu, iqtisadi təhlükəsizlik.

"THE ROLE OF ACCOUNTING IN THE ECONOMIC SECURITY OF MANUFACTURING ENTERPRISES DURING THE CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMY"

SUMMARY

The actuality of the subject: The most important condition for maintaining economic security during the period of the COVID-19 pandemic is the timely identification of hazards associated with the loss of an economic entity's position in the market and the choice of development directions that ensure its stable position in the product markets and determine their specialization.

Purpose and tasks of the research: It consists in improving the methodology based on the integration of accounting (internal) and market (external) data, which ensures the economic security of the enterprise in an unstable external environment.

Used research methods: Empirical and theoretical research, deductive, systematic idea manifestations, abstraction, idealization, postulation, formalization and heuristic methods were used in the research process.

The information base of the research: The study used monographs and periodicals on ways to ensure the economic security of the enterprise in an unstable external environment, the globalization of the economy and increasing business risks, as well as information at various conferences, official statistics, as well as accounting reports of the surveyed enterprises.

Restrictions of research: At present, some theoretical and applied issues of the formation of information systems combining various accounting methods and ensuring control over the economic security of the enterprise remain insufficiently worked out.

The novelty and practical results of investigation: It consists in the development of the methodology and accounting of enterprises, which form the basis of scientific knowledge in the field of ensuring their economic security. Methodological approaches to the formation of an integrated accounting system for ensuring the economic security of the enterprise, defined in the dissertation research, consist of provisions and conclusions that can be considered a certain basis for improving the management of the enterprise.

Scientific-practical significance of results: The results of his research can be a contribution to the development of a general theory of economic security at the micro level. Its concepts, methodological and methodological development can serve as a guide to solving problems related to the development of accounting mechanisms and tools for senior and middle management of Azerbaijani enterprises, accounting personnel.

Keywords: pandemic, internal control, accounting, economic security.

İXTİSARLAR

AR	Azərbaycan Respublikası
ARHP	Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası
KOB	Kiçik və Orta Biznes
MUBS	Mühaibat Uçotu Beynəlxalq Standartı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜƏSSİSƏNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ NƏZƏRİ–METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı, mahiyyəti və öyrənilməsinin metodoloji əsasları.....	12
1.2. Müəssisələrdə mühasibat uçotunun təşkilinin əsasları.....	17
1.3. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühasibat uçotunun və daxili nəzarətin rolu.....	21
II FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	33
2.1. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühasibat uçotunun və daxili nəzarətin rolunun qiymətləndirilməsi.....	33
2.2. Pandemiya dövründə müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinin təhlili.....	38
2.3. Covid pandemiyası dövründə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminə qoyulan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	45
III FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI.....	51
3.1. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində təsərrüfat daxili nəzarət sisteminin formalaşdırılması yolları.....	51
3.2. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi imkanlarının təhlili.....	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	62
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	65
Cədvəllər siyahısı.....	69
Qrafiklərin siyahısı.....	69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: COVID-19 pandemiyası dövründə iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının ən vacib şərti təsərrüfat subyektinin bazarda mövqeyini itirməsi ilə bağlı təhlükələrin vaxtında müəyyən edilməsi və məhsul bazarlarında dayanıqlı mövqe tutmasını təmin edən və onların ixtisaslaşmasını müəyyən edən inkişaf istiqamətlərinin seçilməsidir.

Müəssisələr üçün iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi ilk növbədə onların maliyyə sabitliyini qorumaq və rəqabət üstünlüklərini qorumaq baxımından vacibdir. Onların itkisi müəssisənin iqtisadi potensialının məhvinə səbəb olur ki, bu da onun iflasına səbəb ola bilər.

"Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi" termini bir çox cəhətdən müəssisənin xarici və daxili təhlükələrdən qorunması anlayışına bənzəyir.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi, fikrimizcə, müəssisənin indi və gələcəkdə sabit və dayanıqlı fəaliyyətini təmin edən idarəetmənin belə iqtisadi və hüquqi şərtlərinin, resursdan istifadənin səmərəliliyinin məcmusu kimi müəyyən edilə bilər.

COVID-19 pandemiyası dövründə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə nail olmaq risklərin yaratdığı xarici və daxili təhdidlərin aradan qaldırılması, həmçinin səlahiyyətli və effektiv idarəetmə ilə bağlıdır. Mühasibat uçotu müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin elementi kimi iqtisadi həyatın bu faktlarının işlənməsi, təhlili və sistemləşdirilməsində əsas prosesdir.

Daxili nəzarət sistemi dedikdə, müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nizamlı və səmərəli aparılması, aktivlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, səhvlərin və məlumatların təhrif edilməsinin aşkar edilməsi, düzəldilməsi və qarşısının alınması vasitəsi kimi istifadə olunan təşkilati tədbirlərin, metodların və prosedurların məcmusu, habelə etibarlı maliyyə (mühasibat), idarəetmə və vergi hesabatlarının vaxtında hazırlanması başa düşülür.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Müxtəlif dövrlərdə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatları F. Hayek, M.Fridman, D.Stiqler, D.Neş, D.Stiqlitz, P.Kruqman, O. Williamson J. Saks və başqaları kimi tanınmış xarici iqtisadçılar iqtisadi təhlükəsizlik problemi ilə məşğul olmuşlar. Bu problemin təhlili və həlli

yollarının axtarışı ilə yerli alimlər - iqtisadçılar da məşğul olurdular. Bu sahədə ən əhəmiyyətli işlər: Dmitriev M.E., Abalkin L.İ., Abramov Yu.A., Kuleşov V.V., Zaostrovski A.P., Erşov M.V., Platonov O.A., Tarxov S.A., Urnov M.Yu., Fedorov B.G. və başqalarına aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ədəbiyyatda müəssisə səviyyəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərinə əsasən risklərin idarə edilməsi konsepsiyası çərçivəsində baxılır. Bu, müəssisələrin praktiki fəaliyyəti ilə əsaslandırılır. Aparıcı korporasiyaların rəhbərləri belə nəticəyə gəliblər ki, risklərin idarə edilməsi korporasiyaların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün zəmin yaradır. Bu, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün mühasibat uçotunun yeni paradiqmasının konseptual əsaslandırılması baxımından əlavə tədqiqatların aparılması zərurətini nəzərdə tutur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi qeyri-sabit xarici mühitdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən uçot (daxili) və bazar (xarici) məlumatlarının inteqrasiyasına əsaslanan metodologiyasını təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

- Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühasibat uçotu və daxili nəzarətin rolunu araşdırılır;
- Qeyri-sabit xarici mühit və qloballaşma şəraitində müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin məzmununu və əsas meyarlarını açmaq, onun iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün zəruri və kifayət qədər şəraiti təhlil etmək;
- Müəssisənin mühasibat uçotu sistemlərinin onun iqtisadi təhlükəsizliyinin artırılmasına yönəldilmiş nəzəriyyə və praktika sahəsində yerli və xarici təcrübənin inkişafının nəzəri əsaslarını ümumiləşdirmək;
- MUBS-nin maliyyə hesabatlarının iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin vəziyyəti və səmərəliliyinə təsiri təhlil edilir;
- Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində daxili nəzarət sisteminin rolu qiymətləndirilir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqat işinin obyektini təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəldilmiş iqtisadi

əlaqələri və onların səmərəli inkişafıdır. Predamenti isə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün mühasibat uçotu metodik vəsaiti, o cümlədən göstəricilər və onların hesablanması alqoritmləri və qarşılıqlı əlaqə modelləridir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat prosesi mühasibat uçotu vasitəsilə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi anlayışları baxımından toplanmış biliklərin öyrənilməsinə və ümumiləşdirilməsinə yönəldilmişdir. İşdə empirik və nəzəri tədqiqat deduktiv, sistemli ideyanın təzahürləri, abstraksiya, ideallaşdırma, postulyasiya, formallaşdırma və evristik metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin nəzəri əsasını müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ənənəvi və ən yeni konsepsiyalarının fundamental müddəaları və onun dəstək forması kimi informasiya uçotu (mühasibat) sistemləri təşkil edir. Tədqiqat zamanı qeyri-sabit xarici mühitdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üsulları, iqtisadiyyatın qloballaşması və biznes risklərinin artması ilə bağlı monoqrafik ədəbiyyat və dövri nəşrlərdən, habelə müxtəlif səviyyəli konfranslarda, seminarlarda və beynəlxalq forumlarda müzakirə edilən tədqiqatların nəticələrindən, rəsmi statistika orqanlarının məlumatlarından, habelə sorğu edilən müəssisələrin mühasibat hesabatlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hazırda müxtəlif muhasibat uçot metodlarını özündə birləşdirən və müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə nəzarəti təmin edən informasiya sistemlərinin formalaşdırılmasının bəzi nəzəri və tətbiqi məsələləri kifayət qədər işlənməmiş qalır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

- Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi konsepsiyasının formalaşmasının əsasını təşkil edən prinsipləri əsaslandırıldı;
- COVID-19 pandemiyası dövründə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini xarakterizə edən informasiya sisteminin əsas parametrləri və göstəriciləri vurğulanmışdır;
- İdarəetmə qərarlarının qəbulu prosesini təmin edən mühasibat uçotunun

müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün rolunu açıqladı;

- Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin göstəriciləri vasitəsilə daxili nəzarətin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün göstəricilər sisteminin formalaşdırılması üçün tədbirlərin siyahısı verilmişdir;

- COVID-19 pandemiyası dövründə iqtisadi təhlükəsizliyin əsas elementlərinə: məlumat, kadr və maliyyə təhlükəsizliyinə investisiyaların effektivliyini nəzərə alan əmsalların hesablamaları əsasında müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodologiyası təqdim olunmuşdur;

- Rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsinə və müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin artırılmasına yönəldilmiş strateji idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasında mühasibat uçotu üzrə idarəetmə məlumatlarının formalaşdırılması və hərəkəti üçün model hazırlanmışdır;

- Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas obyektlərinə qoyulan investisiyaların xərclərini və maliyyə nəticələrini əks etdirən müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Onların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində elmi biliklərin əsasını təşkil edən müəssisələrin uçotu və metodologiyasının işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Dissertasiya tədqiqatında müəyyən edilmiş müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vahid uçot sisteminin formalaşdırılmasına dair metodoloji yanaşmalar müəssisənin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən əsas sayıla bilən müddəa və nəticələrdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, dissertasiya tədqiqatının nəticələri mikro səviyyədə iqtisadi təhlükəsizliyin ümumi nəzəriyyəsinin inkişafına töhfə ola bilər. Praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun konsepsiyaları, metodoloji və metodik inkişafı Azərbaycan müəssisələrinin yüksək və orta menecmenti, mühasibat işçiləri üçün mühasibat uçotu mexanizmlərinin və vasitələrinin inkişafı ilə bağlı problemlərin həllində bələdçi kimi xidmət edə bilər.

I FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜƏSSİSƏNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ NƏZƏRİ–METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı, mahiyyəti və öyrənilməsinin metodoloji əsasları

Təhlükəsizlik həm fərdi şəxs, həm də cəmiyyətin, müəssisələrin və bütövlükdə ölkənin sosial institutları üçün əsas ehtiyacdır. Elmi tədqiqatlarda çoxşaxəli, fənlərarası, çoxmeyarlı, çoxsəviyyəli kateqoriya kimi çıxış edir, müxtəlif mövqelərdən öyrənilir: ümumi metodoloji yanaşmalar (ümumi sistemlər nəzəriyyəsi və təkrar istehsal nəzəriyyəsi), təbiət elminin müasir iqtisad elmi ilə qarşılıqlı əlaqəsində, iqtisadi və riyazi modelləşdirmə (risk nəzəriyyəsi) və sosiologiyada tədqiqat (münaqişə nəzəriyyəsi) öyənilir.

Bir çox elmi əsərlərdə “təhlükəsizlik” anlayışına makro və mezo səviyyədə baxılır, mikrosəviyyədə isə müəssisələr, təsərrüfat bölmələri və fərdlər daha az dərəcədə təqdim olunur. İqtisadi agentlərin inkişafına makro və mezo mikromühitin müxtəlif endogen və ekzogen amilləri təsir göstərir. Müasir reallıqlar mühüm rəqabət və təlatümlü sosial-iqtisadi şəraitində operativ, elmi əsaslı qərarların qəbul edilməsi zərurətini diktə edir. İqtisadi fəaliyyət nəticəsində müxtəlif risklər qaçılmaz olaraq yaranır, buna görə də müxtəlif iyerarxiyaların iqtisadi fəaliyyət subyektləri üçün təhlükəsizlik problemlərinin bərabərləşdirilməsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir (Глазьев.С. 2008: с.76).

Bir çox müəlliflər “təhlükəsizlik” anlayışını “mühafizə” prizmasından şərh edirlər. Məsələn, A.Q.Şavayev yazır ki, “obyektin təhlükəsizliyi onun maddi, maliyyə və kadr potensialını etibarlı şəkildə qoruyub saxlamağa və səmərəli istifadə etməyə imkan verən xarici və daxili təhlükələrdən qorunması deməkdir” (ЛАНЦМАН Е.Н. 2010: с.48).

Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemləri bu günə qədər aktual olaraq qalır, çünki onlar dövlətin formalaşması və inkişafı tarixi ilə sıx bağlıdır, müxtəlif sistemli böhranları daim aradan qaldırır. Bu problemlər aktualdır, çünki ölkədə hazırda iqtisadi siyasətin məzmununu dəyişir, ixracyönümlü

siyasətdən idxalı əvəz edənə çevrilir ki, bu da ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidlərin xarakterini və dərinliyini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir.

Nəticə əsaslandırılır ki, hazırda ən perspektivlisi iqtisadi dayanıqlıq probleminin milli və beynəlxalq səviyyədə müzakirəsidir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə müasir təhdidlər vurğulanır. A.V Xarlamov görə, bütün fəaliyyət növlərinin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar müxtəlif iyerarxik səviyyələrdə iqtisadi təhlükəsizliyə yeni təhdidlər meydana çıxır ki, bu da iqtisadi modellərin dəyişdirilməsi zərurətinə səbəb olur.

V.A. Tsvetkov iqtisadi artımın və iqtisadi təhlükəsizliyin beş əsas problemini müəyyən edir. Onların arasında: (Ланцман Е.Н. 2010: с.48).

- hökumətin iqtisadiyyatın konkret problemlərinin həllindən özünü kənarlaşdırması;
- ölkənin inkişafının çıxılmaz, müflis modeli, onun tətbiqi nəticəsində yeni texnologiyalar yerli istehsala kifayət qədər ləng tətbiq edilir;
- zəif periferiya və regional bərabərsizlik;
- dövlətin inkişafına mane olan sosial ədalətsizlik;
- korrupsiya.

Müəllif böhran hadisələrinin dərinləşməsi şəraitində iqtisadiyyatın real sektorunun və əhalinin dəstəklənməsinin mümkün istiqamətlərini təklif edir.

E.V. Anişşenko iddia edirdi ki, sosial-iqtisadi sferanın təhlükəsizliyini müəyyən edən əsas mülkiyyət mövcud və gələcək fəaliyyət və inkişafın ehtiyaclarını yerinə yetirməyə imkan verən daxili və xarici mövcud şərtlərin tarazlığıdır.

Bu tədqiqatın kontekstində “iqtisadi təhlükəsizlik” termininin müxtəlif struktur səviyyələrində təmin edilməsinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq məzmununun fərqləndirilməsi məqsəduyğundur. İxtisaslaşmış tədqiqatlarda müxtəlif iyerarxiya sistemlərinin iqtisadi təhlükəsizliyi problemlərinin öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar təqdim olunur. Bu, geosiyasi mühitdə, normativ-hüquqi bazada, iqtisadi təhlükəsizliyin dövlət institutlarında və s.-də daimi dəyişikliklərlə əlaqədardır.

İqtisadi təhlükəsizliyin subyektləri biznesin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin

edilməsində bilavasitə iştirak edən və müxtəlif meyarlara görə sistemləşdirilə və təsnif edilə bilən qurumlar, xidmətlər, şəxslər, orqanlar, bölmələr və idarələr, habelə səlahiyyətli şəxslərdir.

R.F. İsmayılovun sözlərinə görə, iqtisadi təhlükəsizliyin obyektləri müxtəlif səviyyəli iqtisadi sahədə münasibətlərdir. Bu, iqtisadi sistemlərdə münasibətlərin mürəkkəb iyerarxiyasına görə təbiidir. Müəllif qeyd edir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyələri subyektin atributundan asılı olaraq aşağıdakı kimi formalaşır: (Məmmədov N. 2009: s.124).

• ailənin səviyyəsi (dövlət vətəndaşlarının iqtisadiyyat sahəsinə maraqları); b) mikroiqtisadiyyat səviyyəsi;

- sektoral və regional səviyyələr;
- makroiqtisadiyyat səviyyəsi (bütövlükdə dövlətin iqtisadiyyatı).

Bir çox iqtisadçı bu yanaşmadan istifadə edir. Məsələn, V.A. Boqomolov iqtisadi təhlükəsizliyin subyektlərinin aşağıdakı səviyyələrini müəyyən edir: vətəndaşlar, özəl sahibkarlıq, dövlət müəssisələri, milli iqtisadiyyat və dövlət.

“İqtisadi təhlükəsizlik” kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsinə yanaşmaların nəzərdən keçirilməsinə makro səviyyədə araşdırmalarla başlamaq, sonra mezo və mikro səviyyələrə keçmək məqsədəuyğundur.

L.N. Dobrişina təhlükəsizliyi sistemin xarici və daxili səviyyələrdə yaranan təhlükələrə ağrısız cavab verə biləcəyi iqtisadiyyatın vəziyyəti kimi şərh edir. Eyni zamanda, sürətlə dəyişən mühitdə subyektlərin maraqlarının təminatlı müdafiəsini təmin edən iqtisadi təhlükəsizliyin əsas göstəricilərinin, habelə təkrar istehsal və inkişaf şərtlərinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş müvafiq dəyərlərinin dəstəklənməsinə icazə verilir.

İ.V. Golikov görə, iqtisadi təhlükəsizlik müasir reallıqlara uyğunlaşan iqtisadiyyatın dinamik tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün iqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyətinin planlaşdırılardan sapmasına səbəb olan qeyri-müəyyənlik və riskin təzahürü şəraitində tədqiqat obyektinin spesifik, məqsədyönlü xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Akademik L.İ. Abalkin diqqəti iqtisadi təhlükəsizliyin davamlılığı təmin etmək

üçün zəruri amilləri özündə cəmləşdirdiyinə, dövlətin milli təhlükəsizliyinə təminat, cəmiyyətin rifahı və sabitliyi üçün şərait yaratdığına yönəldir. V.K. Sençaqov əsərində iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətinə belə bir tərif verib: “İqtisadiyyatın və hakimiyyət institutlarının elə bir vəziyyətidir ki, burada milli maraqların müdafiəsi, bütövlükdə ölkənin sosial yönümlü inkişafı, hətta ən yüksək şəraitdə belə kifayət qədər müdafiə potensialı təmin edilir, daxili və xarici proseslərin inkişafı üçün əlverişsiz şərait təmin edilir” (Сепреев А. А. 2003: с.86).

A.A. Sergeyev milli iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə, dövlətin kifayət qədər sosial, siyasi və müdafiə dəstəyini və mütərəqqi inkişafını, daxili və xarici xarakterli təhdid və təsirlərə qarşı iqtisadi maraqlarının toxunulmazlığını təmin edən iqtisadiyyatın vəziyyəti kimi başa düşür.

E.A. Oleynikovanın tərifinə görə, "ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi ölkənin iqtisadi potensialının mütərəqqi inkişafını müəyyən edən iqtisadi əlaqələrin təhlükəsizliyidir". Bu kontekstdə dövlətin milli təhlükəsizliyinin elementi kimi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsindən danışmaq qanunauyğundur, çünki milli iqtisadiyyat ayrıca dövlət daxilində iqtisadi, sosial, müəssisəi, elmi-texniki qarşılıqlı əlaqələrin çoxşaxəli mürəkkəb sistemidir. O, ölkənin resurs potensialının (əmək, maddi, elmi-texniki və s.) məcmu iqtisadi effektinin nəticəsidir Глазьев.С. 2008: с.126).

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sisteminin məqsədi kimi onlar adətən cəmiyyətin elə bir rifah səviyyəsinə çatmasını göstərir ki, bu zaman iqtisadi ehtiyacların bütün dəstini ödəmək, iqtisadi müstəqilliyi, inkişafı, sabit mövqeyi, dünya iqtisadiyyatında daxili və xarici təhlükələrdən etibarlı müdafiə təmin etmək mümkün olsun.

Elmi ədəbiyyatda istər bütövlükdə mezo səviyyədə iqtisadi təhlükəsizliyin tədqiqinə, istərsə də regionlar və ərazi-istehsal kompleksləri səviyyəsində iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif nəzəri və metodoloji yanaşmalar təqdim olunur. Belə ki, T.Y. Feofilova iqtisadi təhlükəsizliyin mezosəviyyəsindən “Təsis qurumlarının iqtisadi təhlükəsizlik vəziyyəti səviyyələrinin məcmusunun ayrılmaz modeli kimi” danışır. Bu baxış ölkənin

iqtisadi təhlükəsizliyi səviyyələri ilə regional iqtisadi təhlükəsizlik arasında mezosəviyyənin aralıq mövqeyini əks etdirir” (Сергеев А. А. 2003: с.75).

T.V. Uskov və İ.A. Kondakovun fikrincə, regionun iqtisadi təhlükəsizliyi “iqtisadiyyatın sabitliyini, inkişafının sabitliyini və mütərəqqiliyini, müstəqillik dərəcəsini və ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyasını, habelə iqtisadi potensialını xarakterizə edən şərtlər və amillərin məcmusu kimi şərh olunur.

E.V. Karanin və A.V. Evstratova dövlətin təsis qurumu səviyyəsində iqtisadi təhlükəsizliyi “daimi xarici və daxili təhdidlər şəraitində təhlükəsizliyini və davamlı inkişafını təmin edən, maliyyə, xammal və demoqrafik müstəqilliyini təmin edən regionun belə bir vəziyyəti” kimi müəyyən edir. Müəlliflər öz işlərində dövlətin tərkib hissəsinin iqtisadi təhlükəsizliyinin dörd əsas komponentini müəyyən edirlər: rəqabət qabiliyyəti, təhlükəsizlik, sabitlik və müstəqillikdir (Максимов Д. А. 2009: с. 87).

D.X.Krasnoselskaya və O.V.Mamatelaşvilinin mövqeyindən regionun iqtisadi təhlükəsizliyi “mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə, daxili və xarici təhlükələrdən qorunmaqla regionun iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişafının təmin edildiyi dövlətdir, eləcə də ölkənin vahid iqtisadi məkanına üzvi inteqrasiya onun sosial-iqtisadi inkişafının diferensiallaşmasının azalması ilə ifadə edilir. Müəlliflər hesab edirlər ki, iqtisadi təhlükəsizliyin mezosəviyyədə təmin edilməsi dövlətin tərkib hissəsinin davamlı inkişafı, əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlıdır və eyni zamanda ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin tərkib hissəsidir.

Paraqrafın yekununda qeyd edirik ki, elmi ədəbiyyatda müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin mahiyyətinin konsepsiyası və məzmununun şərhində vahid mövqə hələ formalaşmamışdır. Bir çox əsərlərdə müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin yalnız müəyyən aspektləri işıqlandırılır, dövlətin rəqəmsal transformasiyası kontekstində KOB iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizmləri kifayət qədər təqdim olunmur. KOB və onun təmin edilməsi mexanizmlərinin işlənilməsi, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün KOB rolunun hərtərəfli təhlili və iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi və rəqəmsal transformasiyaların müxtəlif

iyerarxiya sistemlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsiri tələb olunur.

1.2. Müəssisələrdə mühasibat uçotunun təşkilinin əsasları

Mühasibat uçotunun təşkili dedikdə, iqtisadiyyatın operativ idarə edilməsi üçün vaxtında və etibarlı məlumat əldə etmək, maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarından qənaətlə və səmərəli istifadəyə səmərəli nəzarət etmək məqsədilə mühasibat işlərinin aparılması, mühasibat uçotu prosesinin qurulması üçün elmi əsaslandırılmış sistem başa düşülür.

“Mühasibat uçotu və hesabatlılıq haqqında” qanuna uyğun olaraq, mühasibat uçotu bütün təsərrüfat əməliyyatlarının davamlı, fasiləsiz və sənədləşdirilmiş uçotu vasitəsilə əmlak, müəssisələrin öhdəlikləri, əmlakın hərəkəti və öhdəlikləri haqqında pul ifadəsində məlumatların toplanması, uçotu və ümumiləşdirilməsi üçün nizamlı sistemdir.

Müvafiq olaraq, bu tərifə əsasən müəssisədə mühasibat uçotunun obyektləri aşağıdakılardır: (Гварлиани Т.Е., Быков Е.А., Мостовая Е.В.2007: с.135).

- əmlak,
- öhdəliklər,
- müəssisənin fəaliyyəti zamanı həyata keçirdiyi təsərrüfat əməliyyatları.

Mühasibat uçotunda əmlak müəssisənin dövriyyə və uzunmüddətli aktivlərinin məcmusu kimi müəyyən edilir. Bu halda, dövriyyə aktivlərinə pul vəsaitləri və ya nağd pula çevrilə bilən, bir il və ya normal əməliyyat dövrü ərzində istehlak edilə bilən məhsullar daxildir. Əgər bu dövr bir ildən artıqdırsa, o zaman belə əmlak sövdələşməli hesab edilmir. Beləliklə, cari aktivlərə aşağıdakılar daxildir:

- müəssisənin kassasında nağd pul;
- şirkətin bank hesablarında saxlanılan vəsaitlər;
- asanlıqla satılan qiymətli kağızlar, yəni qısamüddətli maliyyə investisiyaları;
- debitor borcları;
- xammal, material ehtiyatları, bitməmiş istehsalat, hazır məhsul;
- təxirə salınmış xərclərin cari hissəsi.

Qeyri-dövriyyə aktivlərinə faydalı xassələrinin bir ildən artıq müddət ərzində

istifadəsi gözlənilən aktivlər daxildir. Qeyri-dövriyyə daxildir: (Гварлиани Т.Е., Быков Е.А., Мостовая Е.В. 2007: с.141).

- Əsas vəsaitlər;
- Torpaq;
- təbiətdən istifadə obyektləri;
- kapital qoyuluşları;
- uzunmüddətli maliyyə investisiyaları;
- qeyri-maddi aktivlər;
- müəssisənin işgüzar nüfuzu və s.

Öhdəliklər, cari öhdəliklər adlanan normal əməliyyat dövrü (bir il) ərzində şirkət tərəfindən ödənilməli olan borc öhdəlikləridir. Əgər borclar 1 ildən çox müddətə ödənilirsə, bu, uzunmüddətli öhdəliklərdir. Öhdəlik anlayışına debitor borcları daxil deyil.

Normal əməliyyat dövrü vəsaitlərin qoyulduğu andan onların hansısa formada qaytarılmasına qədər olan müddət deməkdir.

Təsərrüfat əməliyyatları - əmlaka, öhdəliklərə, pul nəticələrinin məbləğinə təsir edən müəssisənin sahibkarlıq və digər fəaliyyəti faktlarıdır.

Mühasibat uçotunun tənzimlənməsi sistemindəki fərziyyələr:

- Mülkiyyət təcridinin fərziyyəsi, bu o deməkdir ki, müəssisənin əmlakı və öhdəlikləri müəssisə sahiblərinin və digər müəssisələrin əmlakından və öhdəliklərindən ayrı mövcud olur.

- Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi fərziyyəsi, bu o deməkdir ki, müəssisə yaxın gələcəkdə öz fəaliyyətini davam etdirəcək və onun ləğv edilməsinə və ya fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmasına ehtiyac yoxdur və buna görə də cəmiyyətin öhdəlikləri müəyyən edilmiş qaydada ləğv ediləcək.

- Müəssisə tərəfindən hazırlanmış uçot siyasətinin bir hesabat dövründən digər hesabat dövründə tətbiq edilməsini nəzərdə tutan uçot siyasətinin ardıcıl tətbiqi fərziyyəsi.

- Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı faktların müvəqqəti əminliyinin fərz edilməsi, bu isə o deməkdir ki, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti faktları həmin

hesabat dövrünə aiddir və buna görə də onların mövcud olduğu hesabat dövrünün uçotunda əks etdirilir. Vəsaitin alınması və ya ödənilməsi faktından asılı olmayaraq baş vermişdir.

Bu fərziyyə bazar iqtisadiyyatı olan bütün ölkələrdə mühasibat uçotu sistemlərinin qurulması üçün vacibdir. Bu o deməkdir ki, mühasibat uçotunda əməliyyatların qeydi hesablama uçotu sisteminə uyğun aparıla bilər. Bu sistemə əsasən, bütün gəlir və xərclər dərhal uçota alınır, yəni pul hələ gəlmədiyi hallarda gəlir tanınır və nağd ödənişləri hələ həyata keçirilməmiş xərclər də xərclərə daxil edilir.

Bu fərziyyə belə bir uçot sistemini nağd pul kimi tanıyır, yəni gəlir yalnız pul daxilolmaları olanlar və ödənişlər edilən xərclər kimi tanınır.

Mühasibat uçotu modeli mühasibat uçotu funksiyalarının həyata keçirilməsi üsullarının məcmusu kimi müəyyən edilir. Bu metod bir sıra komponentləri ehtiva edir. Aşağıdakı məqamlar əsas hesab olunur: (Максимов Д. А.2009: с.49)

- Təsərrüfat fəaliyyətinin ilkin sənədli qeydiyyatı sənədlərin vaxtında və aparıldığı yerlərdə rəsmiləşdirilməsidir. Sənədlərin köməyi ilə siz biznes proseslərinizə nəzarət edə bilərsiniz. Mühasibat uçotunun keyfiyyəti ilkin sənədlərin keyfiyyətindən asılıdır.

- Ehtiyatlar - əmlak haqqında uçot məlumatlarının faktiki mövcudluğunun yoxlanılması üsulu. Məlumatların saxlanması və mühafizəsinin etibarlılığını təmin etmək üçün inventarlaşdırma aparılır.

- Mühasibat balansı pul şəklində müəyyən bir tarixə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini, onun vəsaitlərinin vəziyyətini və onların mənbələrini müəyyən edən göstəricilər sistemidir.

- Hesablama sistemi və ikili yazılış əmlakla aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının, onun formalaşma mənbələrinin, iqtisadi proseslərin qruplaşdırılması, operativ nəzarəti və təqdim edilməsi üsuludur. İkiqat giriş, müəssisənin vəsaitlərinin vəziyyətindəki hər bir dəyişikliyin, bir qayda olaraq, balansın ümumi qalığını təmin edən iki hesabda göstərildiyi bir mühasibat üsuludur.

- Əmanətlər müəssisənin aktivlərinin pulla ifadə olunduğu üsuldur. Müxtəlif

fondlar, onların mənbələri, vəsaitlərlə əməliyyatlar üzrə ümumi göstəriciləri əldə etmək üçün tələb olunan ümumi təhlil.

- Xərclər məsrəflərin qruplaşdırılması və müəyyən edilməsi üsuludur.
- Maliyyə hesabatları müəyyən bir müddət üçün müəssisənin maliyyə vəziyyətinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin ümumiləşdirilməsi sistemidir.

“Mühasibat uçotu haqqında” qanun çərçivəsində maliyyə hesabatları müəyyən edilmiş formalarda mühasibat uçotu məlumatları əsasında formalaşan müəssisənin əmlakı və maliyyə vəziyyəti və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumatların vahid sistemidir. Hesabat göstəriciləri müəssisənin iqtisadi vəziyyətini təhlil etmək, müəssisənin bazardakı vəziyyətini qiymətləndirmək üçün rəhbərlik tərəfindən işlənilib hazırlanması, təsdiqi və lazımi nəticələrin çıxarılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Vəsaitlərin investisiyası effektiv olmalıdır. İstifadə edilmiş vəsaiti qaytarmazdan əvvəl qoyulmuş kapitalla aid edilən faydanın məbləği başa düşülür.

Müəssisədə mühasibat uçotunun təşkilinə müəssisənin özünün strukturu, yəni ayrıca (müstəqil) balansla ayrılmış filialların, nümayəndəliklərin, törəmə müəssisələrin və s. olması təsir göstərir. Bu şəraitdə bu şöbələrlə hesablaşmaların uçotunu təşkil etmək, birləşdirilmiş konsolidə edilmiş hesabatları tərtib etmək lazımdır.

Müəssisəyə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ verilmişdir. Bu zaman ixrac-idxal və valyuta əməliyyatlarının uçotu təşkil edilməlidir.

Müəssisənin istehsal bölmələri ilə yanaşı qeyri-sənaye istehsalı və obyektləri də ola bilər. Onların mövcudluğu sənaye və qeyri-sənaye təsərrüfatlarının uçotunun ayrılmasını tələb edir. Bu, sənaye məhsullarının və qeyri-sənaye təsərrüfatlarının məhsul və xidmətlərinin maya dəyərini müəyyən etmək, həmçinin xərclər smetasına nəzarət etmək üçün lazımdır.

Müəssisənin ölçüsündən asılı olaraq mühasibat xidmətinin strukturu müxtəlif üsullarla təşkil edilir.

Beləliklə, müəyyən bir müəssisədə mühasibat uçotunun təşkilinə təsir edən əsas amillər arasında aşağıdakıları ayırd etmək olar:

- müxtəlif mülkiyyət formaları;
- sənaye xüsusiyyətləri;
- xarici iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi.

Beləliklə, müəssisədə mühasibat uçotunun təşkilinə sahənin xüsusiyyətləri də təsir göstərir. Mühasibat uçotunun təşkilində sənaye xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə müəyyən edilən uçot obyektlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

1.3. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühasibat uçotunun və daxili nəzarətin rolu

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi məsələləri 90-cı illərin ortalarında tədqiqatçılar tərəfindən nəzərdən keçirilməyə başlandı. XX əsr İqtisadi təhlükəsizlik müəssisənin fəaliyyətinin müəlliflər tərəfindən nəzərdən keçirilən aspektlərindən asılı olaraq müxtəlif yollarla müəyyən edilmişdir. Əvvəlcə əmlakın və işçilərin fiziki təhlükəsizliyi kimi müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi ideyası üstünlük təşkil etdi, sonra müəssisənin kommersiya sirri və informasiya təhlükəsizliyi problemi geniş işıqlandırıldı. Bəzi tədqiqatçılar müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi problemini onun ödəmə qabiliyyəti baxımından nəzərdən keçirmişlər. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi probleminin tədqiqi zamanı onun hərtərəfli həlli üçün bir konsepsiya hazırlamaq üçün bir neçə cəhd edilmişdir.

Biz müxtəlif müəlliflər tərəfindən verilən “müəssisəni iqtisadi təhlükəsizliyi” termininin təriflərini toplayıb təhlil etdik. Onların müəssisənin kommersiya davamlılığı haqqında ümumi bir fikri var, lakin müəlliflərin fərqli yanaşmaları təfərrüatlı təriflərə fərqliliklər qoyur (Cədvəl 1).

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin mahiyyətinin, onun təmin edilməsi sisteminin, obyektin və sistemin subyektinin müəyyən edilməsi, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi konsepsiyasının işlənilib hazırlanması, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi və monitorinq mexanizmlərinin yaradılması sahəsində tədqiqatların başlanğıc nöqtəsi və onun təmin edilməsi üzrə tədbirlər təşkil edir.

Cədvəl 1: “İqtisadi təhlükəsizlik” termininin müxtəlif müəlliflər tərəfindən verilmiş tərifləri

Müəlliflər	Tərif
A.B. Borisov	İqtisadi təhlükəsizlik - 1) ölkə iqtisadiyyatına daxili və xarici iqtisadi təhlükələrdən dəymiş düzəlməz zərərin qarşısının alınmasına təminat verən dövlət tərəfindən yaradılmış şərait; 2) müəssisədən məxfi iqtisadi məlumatların sızmasının, kommersiya sirlərinin pozulmasının, iqtisadi təxribatın həyata keçirilməsinin qarşısının alınmasıdır.
V.I. Necayev, P.V. Mixailushkin	İqtisadi təhlükəsizlik müəssisənin mütərəqqi inkişafının kifayət qədər səviyyəsini, mümkün xarici və daxili təhdid və təsirlərə qarşı iqtisadi maraqlarının toxunulmazlığını və müstəqilliyini təmin edən iqtisadi vəziyyətdir.
İ.A.Blank	Bir müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi daxili və xarici təhdidlər şəraitində yaşamaq və inkişaf etmək qabiliyyəti, habelə gözlənilməz və proqnozlaşdırılması çətin olan amillərin təsiri baxımından müəssisənin əlaqələr sistemindəki vəziyyətdir.
T.E.Kochergina	Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi firmanın xassələrinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası olub, xarici və daxili iqtisadi təhlükələr qarşısında “özünü saxlamaq” və inkişaf etmək qabiliyyətini əks etdirir.
V.V. Şlykov	Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi müəssisənin həyati mənafeələrinin real və potensial təhlükə mənbələrindən və ya iqtisadi təhdidlərdən qorunması vəziyyətdir.
M.I. Korolev	İqtisadi təhlükəsizlik müəssisənin vəziyyətdir ki, bu da onun hər hansı keyfiyyətlərində, əmlakının parametrlərində və ona təsir edən xarici mühitdə arzuolunmaz dəyişiklik ehtimalının az olması deməkdir.
A.A. Odintsov	Bir müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi təhdidlərin qarşısını almaq və müəssisənin indi və gələcəkdə sabit fəaliyyətini təmin etmək üçün korporativ resurslardan ən səmərəli istifadə vəziyyətdir.

Mənbə: (Максимов Д. А.2009: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

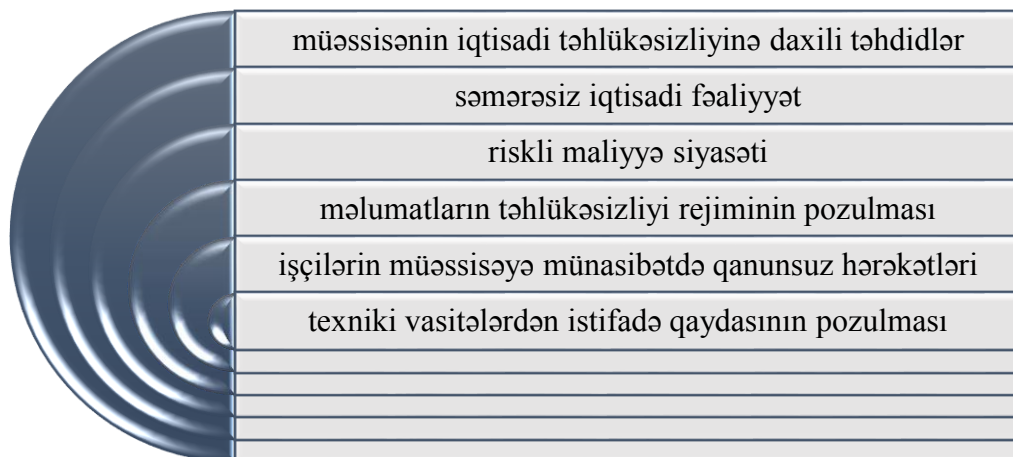
"İqtisadi təhlükəsizlik" anlayışının əksər təriflərinin əsas məqamlarını ümumiləşdirərək, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin aşağıdakı ümumi tərifini təklif edə bilərik - bu, onun iqtisadi maraqlarının xarici və daxili təhdidlərdən qorunması, missiya, onun yaradılması məqsədləri, maksimum mənfəət və inkişafının davamlılığı həyata keçirilməsinin təmin edilməsi vəziyyətdir.

Müəssisənin mövcud vəziyyəti onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində formalaşdığından və xarici və daxili mühitin bir çox amilləri ilə müəyyən olunduğundan, sabitlik şirkətin sabit maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, xarici və daxili mühitin mənfə təsirlərinə tab gətirmək onun fəaliyyət göstərə bilmə qabiliyyəti kimi başa düşülməlidir.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükə təsərrüfat subyektinin iqtisadi

maraqlarının həyata keçirilməsinə maneələr yaradan amildir. Təhdidlərin xarici və daxili olaraq bölünməsi ümumiyyətlə qəbul edilir. Bu bölgü tədqiqat obyektini kimi müəssisəyə sistemli yanaşmaya əsaslanır. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə daxili təhdidlər təsərrüfat subyektinin daxili mühiti tərəfindən yaradılır (sxem 1).

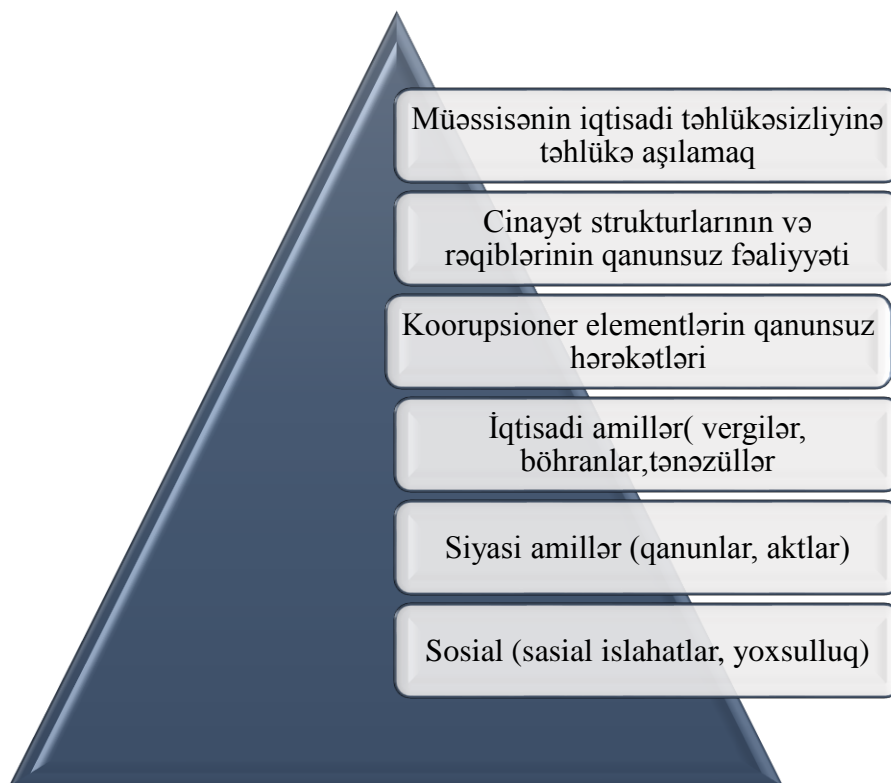
Sxem 1: Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə daxili təhdidlər

Mənbə: (Керимов В.Э. 2009: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Xarici təhlükələr müəssisənin xarici mühiti tərəfindən yaradılır və nə müəssisənin rəhbərliyi, nə də işçiləri dibinə təsir göstərə bilməzlər (sxem 2).

Sxem 2: Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə xarici təhdidlər

Mənbə: (ЛАНЦМАН Е.Н. 2010: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemi iqtisadi və hüquqi xarakterli və iqtisadi təhlükəsizliyinin vəziyyətinə nail olmaq və saxlamağa yönəlmiş və onun inkişafının strateji planına uyğun olaraq həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur.

İntegrasiya edilmiş yanaşma çərçivəsində təklif olunan bir müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemi çoxsəviyyəli strukturdur, onun zirvəsi müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir. Orta səviyyə sistem obyektlərindən ibarətdir, onların tərkibində olan xarici iqtisadi təhlükələrin ümumiliyinə görə qruplaşdırılır. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin sonuncu, yekun, səviyyəsi onun obyekt və strukturlarının təhlükəsizliyini təmin edən tədbirlər kompleksidir.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə təklif olunan yanaşma iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının müəssisənin idarə edilməsi ideologiyası kimi qəbul edilməsindən və müəssisənin iqtisadi maraqlarının xarici və daxili təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsinə imkan verəcək iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasını tələb etməkdən ibarət olan fərziyyəyə əsaslanır.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi sistem müəyyən funksiyalar ardıcılığını yerinə yetirdikdə mümkündür: (ЛАНЦМАН Е.Н. 2010: с.52).

- analitik;
- məqsəd qoyma;
- tənzimləyici dəstək;
- təşkilati və inzibati.
- planlaşdırılmış;
- uçot və nəzarət;
- məlumat xarakterli.

Analitik funksiya müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidlərin müəyyən edilməsindən, risklərin idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən onların parametrlərinin qiymətləndirilməsindən (ehtimal, zərər) ibarətdir. Məqsəd təyinetmə funksiyası sistemin idarə olunan obyektində müəssisənin iqtisadi maraqlarının qorunması

vəziyyətini təmin etmək üçün hər bir bölmənin məqsədini müəyyən etməkdir.

Tənzimləyici dəstəyin funksiyası müəssisənin maraqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud qanunvericiliyi təhlil etmək və təsərrüfat subyektinin təhlükəsiz inkişafını tənzimləyən daxili normativ sənədləri hazırlamaqdır.

Sistemin təşkilati-inzibati funksiyası, strateji məqsədi iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək olan aydın təşkilati struktur yaradacaq, ayrı-ayrı işçilərin səriştəsindən və hesabatlılığından ibarət təşkilati və inzibati münasibətlər kompleksini inkişaf etdirməkdir (Керимов В.Э. 2009: с. 127). Planlaşdırma, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gələcək vəziyyətini müəyyən etməyə imkan verən vacib bir funksiyadır.

Planlaşdırma müəssisənin xarici və daxili mühitinin əsas göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasını və gələcəkdə iqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyətini idarə etmək üçün tədbirlərin müəyyən edilməsini əhatə edir.

Mühasibat uçotu və nəzarət funksiyası müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün zəruri olan maliyyə və idarəetmə uçotuna əsaslanan daxili nəzarət sisteminin yaradılması və tətbiqi yolu ilə həyata keçirilir.

İnformasiya funksiyası onun inkişafı strategiyasının işlənib hazırlanması üçün müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi nəticələrinin yüksək dəyərindədir.

Yuxarıda göstərilən funksiyalar istənilən ölçülü, sənaye və təşkilati-hüquqi formalı təşkilat üçün universaldır, çünki onlar müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin inteqrasiya olunmuş idarə edilməsinin davamlı və ardıcıl prosesinə imkan verir.

Beləliklə, mühasibat uçotu informasiya sistemi kimi təsərrüfat subyekti haqqında obyektiv məlumat formalaşdırmaq imkanı verir və istifadəçilərə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin real modeli haqqında məlumat verir.

Mühasibat uçotunun əsas məqsədi istifadəçilərə biznes qərarları qəbul etmək üçün lazım olan vaxtında, etibarlı, faydalı məlumatlarla təmin etməkdir. Maliyyə uçotu çərçivəsində yaradılan maliyyə məlumatları kommersiya sirri deyil və dərc üçün açıqdır.

Müəssisənin yaradılması mərhələsində idarəetmə prosesinin yüksək keyfiyyətli

informasiya təminatı sistemi formalaşmalıdır. Mühasibat uçotu sistemi müəssisənin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirməli və onun xüsusi məlumat ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır. Müəssisənin fəaliyyəti zamanı rəhbərlik mühasibatlıq şöbəsinin işinə nəzarət etməli və həlli biznesin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyə və onun səmərəli inkişafına yönəlmiş vəzifələri vaxtında uyğunlaşdırılmalıdır.

Yüksək keyfiyyətli məlumatın formalaşması yalnız mühasibat uçotunun müəssisənin struktur bölmələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində mümkündür, buna görə də rəhbərlik üfüqi əlaqələrin qurulması proseduru, struktur bölmələr və struktur bölmələri arasında məlumatların hərəkətini tənzimləməlidir.

Müəssisənin mühasibat uçotu sistemində formalaşmış iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidlərin aşağıdakı əsas mənbələrini ayırd etmək olar: (Vəliyev P.A. 2010: s.128).

- Təşkilatda mühasibat uçotunun daxili tənzimlənməsi qaydası (Mühasibat xidməti haqqında Əsasnamə, mühasibat uçotu, idarəetmə və vergi uçotu məqsədləri üçün uçot siyasəti, uçotun forması);

- Mühasibat uçotu sisteminin işləməsi (ilkin uçot məlumatlarının toplanması, mühasibat uçotu registrlərinin formalaşdırılması, uçot məlumatlarının saxlanması və mühafizəsi, maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması və təqdim edilməsi);

- AR qanunvericiliyinin tələblərinin pozulması;

- Müəssisənin şəxsi heyəti (rəhbərlik, mühasibat işçiləri, digər işçilər).

Mühasibat uçotunda risklər idarəetməyə, yəni səhv qərarlar riskini azaltmağa və qəbul edilmiş qərarların icrası zamanı arzuolunmaz hadisələrin mümkün mənfi nəticələrini azaltmağa yönəlmiş tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsinə tabedir.

Mühasibat uçotunun səmərəli təşkili müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidləri əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Müəssisədə mühasibat uçotunun təşkilinin xüsusiyyətləri ilk növbədə uçot siyasətində öz əksini tapır. Müəssisənin uçot siyasəti, habelə onun çərçivəsində verilən daxili əmr və sərəncamlar mühasibat uçotunun tənzimlənməsinin aşağı səviyyəsini təşkil edir.

Uçot siyasətinin effektivliyi, öz növbəsində, təşkilatda mühasibat uçotu, vergitutma və idarəetmə sistemini əks etdirən onun elementlərinin nə qədər aydın

şəkildə tərtib edilməsindən asılıdır.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin elementlərindən biri kimi kiçik biznesin iqtisadi həyatının faktlarının qanuniliyini, məqsədəuyğunluğunu, səmərəliliyini müəyyən edən daxili nəzarət nəzərə alınmalıdır.

Daxili nəzarət əsas idarəetmə funksiyalarından biridir və qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının əsaslılığını və səmərəliliyini qiymətləndirmək, kənarlaşmaları və əlverişsiz vəziyyətləri müəyyən etmək, aradan qaldırılması üçün qərarlar qəbul etmək üçün rəhbərliyi vaxtında məlumatlandırmaq, fəaliyyətinin risklərini azaltmaq və idarə etmək müəssisənin işinə daimi nəzarət və yoxlama sistemidir.

Nəzarət prosesi standartların müəyyən edilməsindən, əldə edilmiş faktiki nəticələrin ölçülməsindən və əldə edilmiş nəticələrin müəyyən edilmiş (planlaşdırılmış) göstəricilərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyi halda düzəlişlər etməkdən ibarətdir.

Daxili biznes nəzarəti funksiyaları risklərin idarə edilməsi funksiyaları ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Daxili nəzarət müəssisənin subyektləri tərəfindən həyata keçirilir və uğurlu fəaliyyətə, tələb olunan istehsal və maliyyə nəticələrinin əldə edilməsinə, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, aktivlərin qorunmasına və sui-istifadənin qarşısının alınmasına kömək edən zəruri, yaxşı işləyən idarəetmə mexanizminin bir hissəsidir (Гварлиани Т.Е., Быков Е.А., Мостовая Е.В. 2007: с.125).

Nəzarətin həyata keçirilməsinə ehtiyacın ən mühüm səbəblərindən biri odur ki, hər hansı bir müəssisə, şübhəsiz ki, öz səhvlərini vaxtında tutmaq və müəssisənin məqsədlərinə çatmasına zərər vurmazdan əvvəl onları düzəltmək bacarığına malik olmalıdır. Əldə edilmiş faktiki nəticələri planlaşdırılanlarla müqayisə edərək müəssisənin rəhbərliyi müəssisənin harada müsbət, harada isə mənfi nəticələr əldə etdiyini müəyyən edə bilir. Beləliklə, nəzarət müəssisənin fəaliyyətinin hansı sahələrinin ən vacib məqsədlərinə çatmasına ən effektiv töhfə verdiyini müəyyən etməyə imkan verir.

Daxili nəzarət sistemində sonrakı nəzarəti yox, daha qabaqlayıcı (ilkin) nəzarəti inkişaf etdirmək lazımdır. İlkin nəzarət xərcləri, bir qayda olaraq, cari və sonrakı

nəzarətdən xeyli aşağıdır və qarşısı alınmış itkilər hesabına tam ödənilir.

Birlikdə, nəzarət sisteminin bütün nəzərdən keçirilən elementləri müəssisəyə biznes və maliyyə fəaliyyəti risklərinin, habelə qeyri-dəqiq hesabat təhdidlərinin azaldılmasını təmin edir.

Təsərrüfat əməliyyatlarına nəzarətin həyata keçirilməsi proseduru müəssisənin uçot siyasətində öz əksini tapmalı və nəzarəti kimin həyata keçirəcəyindən asılıdır:

- Əgər təşkilati qurum tərəfindən daxili audit xidmətinin olması nəzərdə tutulursa və ya ştat cədvəlində Daxili Auditor vəzifəsi ayrılıbsa, uçot siyasətinin təşkilati-texniki aspektində qeyd edilməlidir ki, müəssisədəki təsərrüfat əməliyyatlarının nəzarəti Daxili Auditor (auditorlar) tərəfindən həyata keçirilir. Bu variant struktur bölmənin, məsələn, daxili auditin məqsəd və vəzifələrinin, hüquq, vəzifə, məsuliyyət, müstəqillik, işə nəzarət, auditor müəyyənləşdirilməli olduğu "daxili audit haqqında" müvafiq əsasnamənin olmasını nəzərdə tutur. Bu, iqtisadi subyektin idarəetmə, mühasibat, maliyyə funksiyalarına nəzarəti təmin edəcək sazlanmış bir sistem yaratmağa kömək edəcəkdir;

- Müəssisənin daxili auditi təşkil etmək imkanı olmadıqda, nəzarət funksiyalarını rəhbər, mühasibat işçiləri və digər maliyyə-təsərrüfat xidmətləri həyata keçirir. Eyni zamanda, biz uçot siyasətinə əlavədə nəzarət sisteminin təsvirini təklif edirik ki, burada hər bir uçot sahəsi üzrə ayrı-ayrılıqda yoxlamaların və inventarların aparılmasının siyahısı, tezliyi (planı) və prosedurları təqdim edilsin. Bu tətbiqdə, həmçinin onun nəticələrinə nəzarət və əks etdirməyə töhfə verən daxili idarəetmə hesabatlarının formalarını hazırlamaq mümkündür.

İdarəetmə uçotu müəssisənin bölmələrini idarə etmək və bu məlumatlar əsasında operativ, taktiki və strateji qərarlar qəbul etmək üçün zəruri olan məlumatların toplanması, ölçülməsi, sistemləşdirilməsi, təhlili və ötürülməsini təmin edən müəssisənin vahid informasiya sistemi kimi çıxış edir. Şirkət rəhbərlərinin əməliyyat məlumatlarını təfərrüatı ilə öyrənməyə vaxtları olmadığı üçün onlar öz idarəetmə vəzifələrini yerinə yetirmək üçün qısa icmallar və digər zəruri məlumatlardan istifadə edirlər.

İdarəetmə uçotunun əsas məqsədi konkret istehsal nəticələrinin əldə edilməsinə

cavabdeh olan menecerlərə məlumat verməkdir. İdarəetmə uçotunun vəzifələri təsərrüfat əməliyyatlarının məqsədəuyğunluğuna nəzarət, müəssisədə təsdiq edilmiş müddəalara, normativlərə və smetalara uyğun maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə üzərində informasiya menecmentinin təmin edilməsindən, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin mənfi nəticələrinin ehtimalının qarşısının alınmasından, təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkarlanmasından və müəssisənin maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsindən ibarətdir (Олейников Е. А. 2005: с.123).

İdarəetmə uçotu sisteminin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakılar adlandırmaq olar: idarəetmə ilə maliyyə uçotu arasında əlaqə forması, uçota alınan xərclərin tamlığı, onların baş verdiyi yerlərə görə məsuliyyət və onların uçotunun səmərəliliyidir.

İdarəetmə və maliyyə uçotunun müxtəlif məqsəd və üsulları, onların sistemlərində formalaşan fəaliyyətin xərcləri və nəticələrinin göstəriciləri arasında informasiya əlaqəsinə ehtiyacı istisna etmir. Bu əlaqə keçmiş dövrlərdə mühasibat uçotunda əks olunan və idarəetmə uçotu sistemində formalaşan məsrəf və mənfəətlərin ölçülməsinə və qiymətləndirilməsinə vahid yanaşmanı təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir.

İdarəetmə uçotu müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən öz xüsusi alt sistemini tələb edir. İdarəetmə uçotunun bu alt sistemi, müəssisənin menecerləri tərəfindən effektiv idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün vahid mühasibat uçotu mühitini təmin edən, müəssisə tərəfindən müstəqil olaraq hazırlanmış xüsusi metodiki dərsləklərdə təsbit edilməlidir.

İdarəetmə uçotu sisteminin yaradılması müəssisə rəhbərlərinin səlahiyyətindədir və dövlət tərəfindən tənzimlənmir. Daxili idarəetmə uçotu məlumatları bütün müəssisədə və onun ayrı-ayrı sahələrində xərclər və nəticələr haqqında operativ, vaxtında və etibarlı məlumatların əldə edilməsi əsasında daxili idarəetmənin strateji və taktiki vəzifələrinin həllini təmin edir. İdarəetmə uçotu sisteminin təşkilinin məqsədi planlaşdırma, o cümlədən müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək, təhlil etmək, nəzarət etmək və xərclərin idarə edilməsidir. Bu məqsədə istehsal və maliyyə uçotu məlumatlarının idarəetmə təhlili əsasında maliyyə məsuliyyəti mərkəzləri və məsrəf mərkəzləri vasitəsilə

informasiyadan səmərəli istifadə etməklə nail olunur. Belə məlumatların təqdim edilməsi forması isə idarəetmə hesabatıdır.

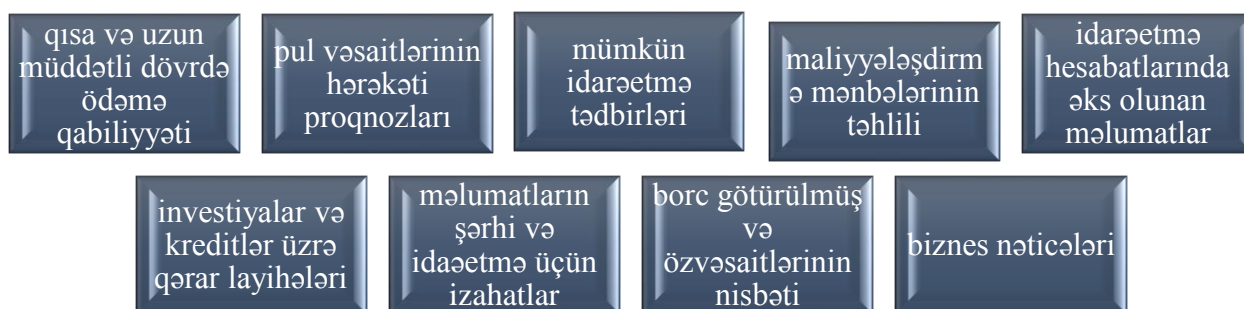
İdarəetmə hesabatı müəssisənin təsərrüfat subyekti kimi fəaliyyətini əks etdirən və bütövlükdə müəssisə üzrə və struktur bölmələr kontekstində qruplaşdırılan bir-biri ilə əlaqəli məlumatlar və hesablanmış göstəricilər məcmusudur. İdarəetmə hesabatı daxili istifadəçilərə yönəldilmişdir, onun məzmunu rəhbərliyin məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən edilir. Daxili idarəetmə hesabatı sisteminin yaradılması iri təşkilatların müxtəlif struktur bölmələrinin rəhbərləri üçün zəruri olan məlumatların siyahısının, habelə onun təqdimat tezliyinin müəyyən edilməsini tələb edir.

Hesabat formalarının özləri ilə yanaşı, onların təqdim edilməsi, ötürülməsi və işlənməsi qaydaları da işlənilib hazırlanmalıdır. Ümumiyyətlə, hesabatlar asan başa düşülməli, onlarda olan məlumatlar dəqiq və yığcam olmalı, sənədlərin özlərinin və onların bölmələrinin adları adekvat və başa düşülən olmalıdır. Hesabatlarda təqdim olunan bütün məlumatlar birmənalı şərhə məruz qalmamalıdır.

Hesabatın məzmununa dair tələblər məsuliyyət mərkəzlərinin rəhbərləri və idarəetmə heyətinə aid olan və daxili idarəetmə məlumatı ilə maraqlanan digər məsul şəxslər tərəfindən tərtib edilməlidir. Eyni zamanda, menecerlər daxili hesabatı tərtib edən ifaçılara hansı məlumatın, hansı formada və həcmdə, hansı müddətə ehtiyac olduğunu izah etməlidirlər. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir müəssisənin fəaliyyətinin spesifikliyi idarəetmə hesabatının məzmununa öz tələblərinə malikdir.

Ümumiyyətlə, idarəetmə hesabatında əks olunan bütün məlumatlar bloklar şəklində təqdim edilə bilər (sxem 3).

Sxem 3: İdarəetmə hesabatında əks olunan məlumatlar

Mənbə: (Олейников Е. А. 2005: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Müəssisə tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyət sahələrinin hər biri üçün idarəetmə hesabatının ayrıca formalarının formalaşdırılması məqsəduyğundur, yəni idarəetmə hesabatları sistemi yenidən qurulmalıdır.

İdarəetmə hesabatı sistemi həm müəssisənin səviyyələrinə, həm də davam edən istehsal proseslərinin növlərinə əsaslanaraq müəssisənin təşkilati strukturu üzərində qurulur. İri müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, onların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi daha çox transfer qiymətləri əsasında həyata keçirilə bilən məsuliyyət mərkəzlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Sonra idarəetmə uçotunun informasiya təminatı sistemində köçürmə qiymətlərinin uçotu, nəzarəti və təhlili daxil edilməlidir. Bu, aşağıdakı idarəetmə vəzifələrinin həllinə kömək edə bilər: (Сергеев А. А. 2003: с.75).

- istehsalın optimal həcmənin seçilməsinin təmin edilməsi;
- alınan mənfəətin bu mənfəətə töhfələrinə uyğun olaraq məsuliyyət mərkəzləri arasında bölüşdürülməsi;
- yeni bazarlara çıxmaqla bağlı qərarların qəbul edilməsi üçün yeni layihələr, təsərrüfat subyektinin yeni struktur bölmələri üzrə biznes planlarının tərtib edilməsi üçün zəruri qiymət məlumatlarının təqdim edilməsi;
- xarici mühitdə konkret məhsullar üçün qiymət limitlərinin müəyyən edilməsi.

Nəticədə, böyük bir müəssisənin idarəetmə uçotu sisteminin təşkilinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından informasiya ehtiyatlarını aşağıdakı təsnifatda formalaşdırmaq mümkündür: (Məmmədov N. 2009: s.135)

1. Əsasnamə və normativ sənədlər:

- xarici normativ sənədlər: AR qanunları və qaydaları, beynəlxalq standartlar, AR standartları, digər xarici normativ aktlar;
- daxili korporativ standartlar: təşkilati və normativ tənzimləmə üzrə sənədlər; keyfiyyət idarəetmə sisteminin sənədləri, texniki vasitələrlə işləmə qaydasını tənzimləyən sənədlər.

2. İş sənədləri: reklam və informasiya materialları, müqavilə sənədləri, layihə sənədləri, istehsalat və istismar sənədləri, kadr sənədləri, maliyyə-təsərrüfat sənədləri (iqtisadi planlaşdırma və təhlil sənədləri, maliyyə planları və büdcələri,

mühasibat uçotu sənədləri, idarəetmə hesabatı, maliyyə üzrə sənədlər). - iqtisadi təhlil, digər maliyyə sənədləri).

3. İnformasiya anbarları və məlumat bazaları: işlərin nomenklaturası və işçi sənədlərin saxlanması, işlərin nomenklaturası və normativ sənədlərin saxlanması, normativ və arayış sənədləri.

İdarəetmə uçotunun əsas vəzifəsi idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün informasiya dəstəyi kimi xidmət etməkdir. Bu məqsədlə idarəetmə uçotunda xüsusi məsrəflərin uçotu metodlarından istifadə edilir. Tətbiq üçün optimal məsrəf uçotu metodunu seçmək üçün mövcud metodların hər birini müəssisənin operativ idarə edilməsi problemlərinin həlli nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, idarəetmə uçotu informasiya və idarəetmə anlayışı, müəssisənin son məqsəd və nəticələrinə nail olmaq prosesinin idarə edilməsi sistemidir. Bu zaman idarəetmə uçotu tək-cə idarəetmə funksiyası kimi deyil, həm də onun iqtisadi təhlükəsizliyinə yönəlmiş müəssisənin idarə edilməsinin müəyyən konsepsiyası kimi çıxış edir.

Beləliklə, mühasibat uçotunun (maliyyə), idarəetmə uçotunun və daxili nəzarət sisteminin ahəngdar təşkili, bu problemlər böhrana çevrilməmiş və müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərməzdən əvvəl problemləri müəyyən etməyə və müəssisənin ardıcıl və səmərəli işini təmin etməyə, müəssisənin fəaliyyətini müvafiq şəkildə tənzimləməyə imkan verir. İdarəetmə məqsədləri üçün tam və etibarlı məlumatın formalaşması təsərrüfat subyekti səviyyəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə kömək edir.

II FƏSİL. COVID PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühasibat uçotunun və daxili nəzarətin rolunun qiymətləndirilməsi

İqtisadi təhlükəsizlik istehsal müəssisələrinin stabilliyi, istehsal müəssisələrinin cari və gələcəkdə fəaliyyətini dəstəkləməyə imkan verən zəruri resursların olması ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyi müxtəlif risklərin, xarici və daxili təhlükələrin proqnozlaşdırılması və qarşısının alınması, uçotun aparılması, nəzarətin həyata keçirilməsi, habelə düzgün və səmərəli idarəetmənin həyata keçirilməsi hesabına əldə edilir.

Məhz istehsal müəssisələrində bütün təsərrüfat əməliyyatlarını və prosesləri qeydə alan Mühasibat uçotu iqtisadi təhlükəsizliyin əsas elementidir. Buna görə də, istehsal müəssisələrində mühasibat uçotunun daxili tənzimlənməsi, fəaliyyət, mühasibat sistemi, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməsi, eləcə də işçilərin peşə bacarıqlarının yüksək səviyyədə saxlanması qaydası kimi xüsusi diqqət yetirilməlidir. İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin ən böyük effektivliyinə nail olmaq, həm xarici və daxili təhdidlərin aradan qaldırılmasından, həm də səlahiyyətli və effektiv idarəetmə nəticəsində baş verir.

Mühasibat uçotu bir müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin elementi olaraq bu, iqtisadi həyat faktlarının sistemləşdirilməsini yoxlayan əsas prosesdir. İqtisadi təhlükəsizliyin funksional strukturuna elmi-texniki təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, intellektual təhlükəsizlik, maliyyə təhlükəsizliyi, investisiya təhlükəsizliyi, xarici iqtisadi fəaliyyətlərin təhlükəsizliyi və s. daxildir. Müəssisələrin sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi təhlükəsizliyinin səciyyəvi əlamətlərinin yaradılması maliyyə, vergi, mühasibat və idarəetmə uçotu, iqtisadi təhlil və daxili nəzarətə mükəmməl konseptual yanaşmanın tələbatını müəyyən etmişdir.

İstehsal müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsası mühasibat məlumatıdır.

Buna görə də, istehsal müəssisəsində mühasibat uçotu müəssisənin işində çox mühüm mərhələdir, çünki gələcəkdə müəssisə

Müxtəlif mülkiyyət formalarının bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal müəssisələrinin müstəqilliyi genişləndirilməsi, yeni iqtisadi hadisələrin, habelə rəhbərliyin xüsusi bazar şərtləri görünür. Beləliklə, bütün müəssisə qurumları daha böyük gəlir və qazanc əldə etmək niyyətindədirlər. Buna baxmayaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin işinə təhdid səviyyəsi artır. Bu, aşağıdakı hallarla əlaqədardır (ДЫМОВА И. А. 2018: с.39):

- Özəlləşdirmə prosesi sonrakı inkişaf üçün bir fürsət yaradır;
- Müəssisələrin növləri və fəaliyyəti müəyyənləşdirilir;
- Müstəqillik;
- Biznes qurumlarının xarici iqtisadi fəaliyyəti inkişaf edir, ixracın həcmi və mal idxalı artır;
- Müəssisələrin fəaliyyəti xarici investisiya tərəfindən geniş şəkildə cəlb olunur;
- Biznes qurumları beynəlxalq tələblərə (standartlara) uyğun hərəkət etməlidirlər;
- Özünü təmin etmə və özünə maliyyələşdirmə prinsipi dominant, əsas olur;
- Müəssisənin (şirkətin) fəaliyyətini qiymətləndirmək meyarları.

Bütün bu amillər müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasına təsir göstərir. Mövcud iqtisadi şəraitdə risk səviyyəsinin aradan qaldırılması və ya azaldılması çox əlaqəli bir problem halına gəlir.

Mühasibat uçotunun əsas məqsədi - insanlara müəyyən müddətdə işgüzar və səmərəli qərarların qəbul edilməsi üçün vacib olan dəqiq, faydalı və zəruri məlumatların təqdim edilməsidir. Mühasibat Maliyyə uçotu çərçivəsində formalaşan maliyyə məlumatları kommersiya sirrindən ibarət deyil, dərc üçün açıqdır.

İdarəetmə prosesinin keyfiyyətli informasiya təminatı sistemini istehsal müəssisələrinin yaradılması mərhələsində formalaşdırmaq lazımdır. Mühasibat uçotu sistemi müəssisənin işinin xüsusiyyətlərini göstərməli, onun müəyyən informasiya ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır. İstehsal müəssisəsi fəaliyyət

prosesində olduğu zaman rəhbərliyin mühasibatlığın işini müşahidə etməsi və istehsalın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, eləcə də onun səmərəli inkişafının təmin edilməsi üçün həll olunan vəzifələri vaxtında yerinə yetirməsi zəruridir. Keyfiyyətli informasiyanın yaradılması yalnız mühasibatın və müəssisənin struktur bölməsinin bilavasitə əlaqəsi şəraitində mümkündür, deməli, rəhbərliyin horizontal əlaqələrin qurulması qaydasını, struktur bölmələri ilə mühasibat arasında informasiyanın hərəkətini nəzərə almaq lazımdır.

İstehsal müəssisələrinin mühasibat uçotu sistemində formalaşan iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidin aşağıdakı mənbələri mövcuddur (ГЛАЗЬЕВ.С.2008: с.118):

- Müəssisədə daxili mühasibat tənzimlənməsi qaydası (mühasibat uçotu xidməti, mühasibat uçotu, idarəetmə və vergi uçotu, mühasibat forması) üçün mühasibat uçotu siyasəti);
- İş sistemi (ilkin uçot məlumatlarının toplanması, qeydlərin yaradılması, mühasibat məlumatlarının qorunması, mühasibat hesabatının nümayişi);
- AR qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluq;
- Müəssisənin aparatı (idarə heyəti, mühasibat heyəti, digər kadrlar).

Mühasibat uçotu risklərini idarə etmək, yəni düzgün qərar vermə təhlükəsinin azaldılması və təsdiq olunmuş qətnamələrin həyata keçirilməsi zamanı hadisələrin mənfi inkişafının mümkün mənfi nəticələrinin azaldılması məqsədilə tədbirlər hazırlamaq və yerinə yetirmək olar. Mühasibat uçotunun səmərəli qurulması iqtisadi təhlükəsizlik təhlükəsini kifayət qədər azaltmağa imkan verir.

İstehsal müəssisələrində mühasibat uçotunun qurulmasının spesifikasiyi, ilk növbədə, uçot siyasətində öz əksini tapır. Müəssisənin uçot siyasəti, həmçinin müəssisənin əmr, sərəncam və digər yerli normativ sənədləri mühasibat uçotunun idarə edilməsinin aşağı pilləsini təşkil edir. Beləliklə, uçot siyasətinin məhsuldarlığı daha çox onun elementlərinin müəssisədə mühasibat uçotunun aparılması, idarəetmə və vergitutma sistemini əks etdirən formalaşmasının dəqiqliyindən asılıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Mühasibat (Maliyyə) və idarəetmə uçotunun ahəngdar sistemi problemləri vaxtında müəyyən etməyə və yaranan problemlərin böhran vəziyyətinə keçəcəyi və müəssisənin iqtisadi

təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərəcəyi anadək müəssisənin fəaliyyətini müvafiq surətdə dəyişməyə imkan verir, müəssisənin sabit məhsuldar fəaliyyətini təmin edir. Səmərəli idarəetmə məqsədilə tam və həqiqi informasiyanın tərtib edilməsi təsərrüfat subyekti səviyyəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə kömək edir (ДЫМОВА И. А. 2018: с.46).

Daxili nəzarət sistemi təşkilatın nizamlı və səmərəli fəaliyyətinə riayət etmək, Rəhbərlik siyasətinə, aktivlərin mühafizəsinə, sənədlərin tamlığına və dəqiqliyinə riayət etmək məqsədilə rəhbərlik tərəfindən təşkil edilmiş mühasibat, maliyyə və digər nəzarət sistemi kimi müəyyən edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili nəzarət sistemi mütləq və nisbi göstəricilərlə qiymətləndirilə bilər, lakin bütövlükdə istehsal müəssisələrinin vəziyyətini nəzarətdə saxlamaq maraqlı olarsa, kənar göstəricilərə diqqət yetirmək təklif olunur.

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə bu meyarın nədən asılı olduğu göstəricilər sistemi yaratmaq lazımdır (Свиридова, Л. А., Литвинова, О. А., Решетова, В. В. 2019: с.48):

- fəaliyyətin gəlirliliyi (idarəetmə səmərəliliyi);
- ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi (likvidlik);
- iş fəaliyyəti (fondların dövriyyəsi);
- əmlakın istifadəsinin effektivliyi (bazar sabitliyi);
- investisiya cəlbediciliyi.

Növbəti addım istehsal müəssisələrinin göstəriciləri arasındakı əlaqəni yaratmaqdır. Ümumiləşdirilmiş və özəl göstəricilər arasındakı sıxlığın, asılılığının və ölçülməsinin qurulması, amil işarələrinin dəyişməsinin nəticənin nəticəsinə necə təsir göstərdiyini və təhlil olunan göstəricilər arasında ünsiyyət ifadəsinin meydana gəlməsinə əsaslanır. Effektiv bir xüsusiyyət olaraq, iqtisadi təhlükəsizliyin göstəricisini alacağıq.

Daha sonra əldə edilmiş göstəricinin iqtisadi təhlükəsizliyin etalon göstəriciləri ilə tutuşdurulması yolu ilə istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik növünün müəyyən edilməsi həyata keçirilir. Hesablama dəyərinin etalon qruplarından birinə aid edilməsi istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik dərəcəsini müəyyən edir.

Təklif olunan göstəricilər istehsal müəssisələrinin maliyyə sabitliyini idarə etməkdə istifadə olunur, lakin obyektlərin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün vacib olan bir sıra obyektlərə məhəl qoymamalıdır (Глазьев.С.2008: с.136):

- kadr göstəriciləri;
- texnoloji göstəricilər;
- informasiya göstəriciləri;
- güc göstəriciləri.

Saf iqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi ilə yanaşı, ictimai-siyasi vəziyyətlərin və bir sıra digər proseslərin modelləşdirilməsi zəruridir. İstehsal müəssisələrinə daxili nəzarət sisteminin daxili standartının tətbiqi və istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin vəziyyətini təmin etmək üçün iş prosesləri və risklər üzərində nəzarəti həyata keçirməyə imkan verəcəkdir.

Risklərin qiymətləndirilməsi və sıralanması daxili nəzarət risklərinin matrisinin (xəritəsinin) qurulması əsasında baş verir, çünki bu, ən aydın metoddur. Zərər ehtimalı və ölçüsü beş ballıq ölçüyə malikdir (Шевелев, А. Е. 2019: с.55). Bundan əlavə, hüceyrələrin kəsişməsində amillərin qarşılıqlı təsirinin qiymətləndirilməsi (qrafanın və sütunun dəyərlərinin vurulması yolu ilə) göstərilir: qiymətləndirmə nə qədər yüksək olarsa, həmin hadisənin baş verməsi ehtimalı bir o qədər çox olur və potensial zərərin miqdarı daha da ciddidir.

Riskin aşağı səviyyəsi orta ölçülü və hücumun orta ehtimalı həddindədir, sonra orta risk (4-12 bal) yerləşir, yüksək risk 15 balla başlayır. Risk matrisi nümunəsi Cədvəl 2-də təqdim olunur.

Cədvəl 2: Daxili nəzarət risklərinin matrix (xəritə)

Zərərin ölçüsü	Baş vermə ehtimalı				
	Çox aşağı (1)	Aşağı (2)	Orta (3)	Yüksək (4)	Çox yüksək (5)
Kiçik (1)	1	2	3	4	5
Aşağı (2)	2	4	6	8	10
Orta (3)	3	6	9	12	15
Yüksək (4)	4	8	12	16	20
Kritik (5)	5	10	15	20	25

Mənbə: (Шевелев А. Е. 2019: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Cədvəldə göstərilən 2 risk xəritəsinə əsaslanaraq, qiymətləndirməyimiz üçün yüksək əhəmiyyət kəsb edən (4) və potensial zərərin yüksək ölçüsü (4) olan risk faktorunu nəzərdən keçirək, yekun dəyər 16 təşkil edir, buna görə də təsərrüfat subyektinin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün yüksək risk qrupuna daxildir.

Risqləri araşdırarkən, bizim fikrimizcə, maliyyə göstəricilərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcək və ya maliyyə hesabatlarının təhrif edilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Risklərin müəyyənləşdirilməsi keçmiş mənfi hadisələr (fırıldaqcılıq, korporativ məlumatların sızması, maliyyə hesabatlarında səhvlər və təhriflər), onların təkrarlanmasının tezliyi və dəymiş zərərin məbləği barədə məlumatların ekstrapolyasiya metoduna kömək edir.

2.2. Pandemiya dövründə istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinin təhlili

Koronavirus pandemiyası sosial-iqtisadi gərginliyə səbəb olan bir faktor halına gəldi. Bu vəziyyətin nəticəsi bir sıra müxtəlif məhdudiyyətlərin, məsələn, istehsal müəssisələrinin daxilində müxtəlif məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi və ya hətta istehsal müəssisələrinin müvəqqəti bağlanması oldu. Ona görə də kommertiya fəaliyyəti, restoranlar, ictimai iaşə və idman tədbirləri məhdudlaşdırılıb. Bundan başqa, səhiyyə və sosial təminat sahələrində də xüsusi prosedurlar tətbiq edilib. Belə bir vəziyyət onilliklər ərzində olmamışdır.

2020-ci ilin may ayından etibarən ölkələrin əksəriyyəti məhdudiyyətlərə nəzarəti zəiflətməyə başladı. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının açılması və işçilərin işə qayıtması qlobal iqtisadi böhranın yüksək riski, işsizliyin yüksək səviyyəsi və kiçik biznesin dağılması və gəlirlərin olmaması nəticəsində bir çox sosial qrupların getdikcə yoxsullaşması səbəbindən zəruridir (Mahmudov C., Heydərov.X. 2020: s.9).

İqtisadi həyatın bir çox sahələrinə aid olan, iqtisadi sistemin və onun ətrafının mürəkkəb strukturunu nəzərə alan iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsidir. Bu, əsasən iqtisadiyyatın səmərəliliyinə və cəmiyyətin tələbatını ödəmək qabiliyyətinə aiddir. İqtisadi təhlükəsizlik geniş bir anlayışdır. O, dövlətdə yaşayan cəmiyyətin yaşaması, çiçəklənməsi və davamlı inkişafı, eləcə də dövlətin

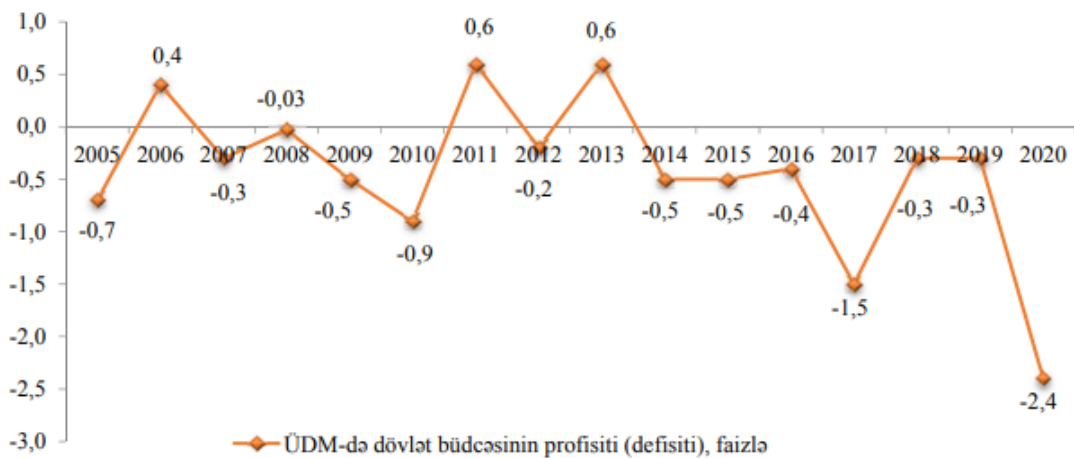
yaşaması və fasiləsiz fəaliyyəti üçün zəruri olan iqtisadi şəraiti müəyyən edir.

İqtisadiyyatı harmonik şəkildə inkişaf etdirmək və xammal, bazar, kapital, müasir texnologiyalar və ya məlumatlara maneəsiz çıxış yolu ilə vətəndaşların müvafiq həyat səviyyəsini təmin etmək mümkün olan bir dövlətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin iqtisadi potensialı burada mühüm başlanğıc nöqtəsidir. Bu, sosial-iqtisadi inkişafa təkan verə bilər və ölkənin beynəlxalq aləmdə qüdrətinin və nüfuzunun əsas şərtlərindən biri ola bilər (Həsənov R. 2020: s.10).

Dövlətin və onun hökumətinin iqtisadi təhlükəsizliyi onun siyasətinin müstəqilliyini, iqtisadi qərarların müstəqilliyini və digər tərəfdən iqtisadi təzyiqlərə müqavimət göstərə bilməməsini özündə birləşdirir. İqtisadçılar vurğulayırlar ki, bugünkü iqtisadi təhlükəsizlik yalnız şəffaf və sabit iqtisadi məqsədlər sistemi əsasında formalaşa bilər. Onun çərçivəsində göstərilən məqsədlər faktiki olaraq inkişaf proqramlarının hazırlanması prosesinin əsas elementləridir.

Pandemik vəziyyətin təchizat zəncirində darboğazların yaradılmasından tutmuş zavodların bağlanmasına qədər iqtisadiyyatın sektorlarına mənfi təsir göstərdiyinə dair nəticə çıxarmaq üçün ekspertin biliyi tələb olunmur. İƏİT-in son məlumatına görə, hər ay 27/03/2020-ci il tarixindən etibarən koronavirusun pandemiyanın yaratdığı iri iqtisadiyyatda durğunluq ölkə ÜDM-nin illik artımının 2% azalması deməkdir. Bu kontekstdə 2020-ci ildə Azərbaycanın ÜDM-nin dinamikasının azalmasına gətirib çıxarmışdır.

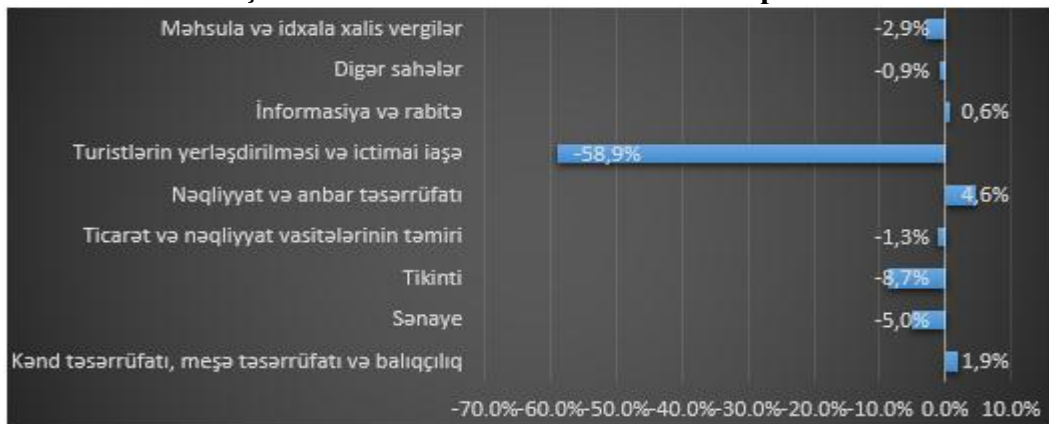
Şəkil 1: ÜDM-də dövlət büdcəsinin profisiti (kəsiri), faizlə

Mənbə: (https://www.stat.gov.az/source/budget_households/ saytı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Epidemiyadan birinci olaraq turizm, ictimai qidalanma, nəqliyyat, aviasiya, kosmetika, Mədəniyyət və ticarət sahələrinə ziyan dəyib ki, bu da istehsalçılara mənfi təsir göstərib. Qlobal təchizat zəncirləri artıq ciddi şəkildə pozulub. Bu, koronavirusun Pandemik böyüməyi məhdudlaşdıran bir təklifin çox mənfi hala düşdüyünü, istehsal müəssisələrinin xərclərini və inflyasiyanı artıracağını və tələbatın azalmasına gətirib çıxaracağını bildirir. Xidmət sektorunun üstünlük təşkil etdiyi iqtisadiyyatda itirilmiş gəlirlərin böyük hissəsi gələcəkdə ödənilməyəcək.

Şəkil 2: İstehsal sahələrinin artım templəri

Mənbə: (https://www.stat.gov.az/source/budget_households/ saytı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Koronavirusun yaratdığı böhran 2007-2008-ci illərin maliyyə böhranından daha ciddidir, çünki o, eyni zamanda bütün dünyada ev təsərrüfatlarını, istehsal müəssisələrininləri, maliyyə qurumlarını və bazarları heyrətə gətirir. Epidemiyanın iqtisadi nəticələri əvvəlkindən daha uzun davam etdi. Epidemiya şəraitində onun təkrarlanmasından ehtiyatlandığına görə müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərin ləğvi davam etdirilir. Məhsul və xidmətlərin tədarükü məhdudlaşdırıldı, çünki istehsal istehsal müəssisələrininləri bağlandı və istehsal azaldı. İstehlakçılar evdə qaldıqları və pul sərf etmədikləri üçün tələbat da azaldı və istehsal müəssisələrininlər investisiyanı dayandırdılar.

Azərbaycanda istehsal müəssisələrinin əksəriyyəti böhranla üzləşmək və maliyyə likvidliyini necə saxlamaq barədə bir sual ilə qarşılaşdılar. Aydındır ki, ən böyük problemlər artıq ödənişlərin yüklənməsi ilə mübarizə aparan şirkətlərdə idi və pandemiya ilə bağlı vəziyyət yalnız bunu daha da artırdı. Lakin biznesin

aparılmasına məhdudiyətlər qaçılmaz olaraq istehsal müəssisələrinin əksəriyyətinin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxardı. Onların bir çoxu çox çətin vəziyyətə düşmüşdü. Mikro və makroiqtisadi miqyasda pandemiya kimi nəticələrə səbəb oldu: (Economic security of enterprises during the Covid pandemic. 2020: p.47)

- Korporativ və məişət gəlirlərinin azalması;
- Şəxsi sərmayənin azalması;
- İstehsal problemləri;
- İşçi qüvvəsində problemlər;
- İstehsal amillərinin qiymətində artım;
- Mənfəətdə azalma.

Hər bir böhran bizi hələ də nəzərdə tutulmayan və tez-tez fəaliyyətimizdən kənar olan hərəkətləri etməyə məcbur edir. Bu, iqtisadi fəaliyyətə, biznesə və iqtisadiyyata fərqli, innovativ yanaşmanı nəzərdə tutur. Bu, bizi yeni həllər, yeni bazarlar, yeni idarəetmə metodları, yeni iş metodları, istehsal fəaliyyəti metodları, həmçinin kommersiya və istehsal fəaliyyətinə yeni yanaşmalar axtarmağa vadar edir.

Şübhəsiz ki, pandemiya müəyyən ehtiyaclara səbəb oldu: (Economic security of enterprises during the Covid pandemic.2020: p.58)

- biznesin idarə edilməsinə yeni yanaşma;
- yeni satış bazarlarını axtarmaq;
- öz anbarlarının əhəmiyyətinin artması;
- alternativ təchizatçıların axtarışı və tədarüklərin diversifikasiyasının vacibliyini artırmaq lazımdır;
- təchizat zəncirinin strateji əhəmiyyəti artırmaq;
- insan kapitalının artan əhəmiyyəti;
- idarəetmədə çevikliyin artması.

İqtisadi təhlükəsizliyin təhlili, ilk növbədə, tədqiq olunan təsərrüfat subyektinin məruz qaldığı təhdidlərin identifikasiyasını nəzərdə tutur. İqtisadi təhlükəsizlik təhdidləri xarici və daxili təhlükələrə bölünür (xarici şirkətlər daha çox pul ölçəninin

dəyərinin dəyişkənliyi faktorları, vicdansız rəqabət, habelə istehsal müəssisələrinin ümumi institusional mühitinə daxil edilmiş fəaliyyətin hüquqi aspektləri ilə əlaqələndirirlər; daxili təhlükələr, bir qayda olaraq, mühasibat balansında əks olunan aktiv və öhdəliklərin vəziyyəti ilə əlaqələndirilir).

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil üçün məlumatlardan və digər hesabat formalarından istifadə edilir ki, bu da, bizim fikrimizcə, məlumatların uyğunsuzluğu nəticəsində iqtisadi təhlükəsizliyin ümumi qiymətləndirilməsini təhrif etməyə qadirdir, çünki mühasibat balansı tədqiq olunan obyektlərin qalıqları haqqında məlumatları özündə əks etdirir, halbuki pul vəsaitlərinin hərəkəti və mənfəət və zərər haqqında hesabatlar tədqiqat obyektlərinin hərəkətini əks etdirən Maliyyə və digər resursların hərəkəti haqqında məlumatları ehtiva edir.

İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının qiymətləndirilməsinin potensial imkanlarını ortaya qoyan göstəricilər sisteminin seçimi həyata keçirilməlidir (Гапоненко В.Ф., Беспалько А.А., Власков А.С.2019: с.96):

- "istehsal, maliyyə, sosial və investisiya kapitalı";
- "bazar, istehsal və maliyyə potensialı";
- "müəssisənin menecmentinin və onun resurs potensialının maksimal

uyğunluğunu təmin edən müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin funksional blokları: müəssisənin əmlakı (aktivləri); müəssisənin maliyyəsi; müəssisənin kadrları; texnologiyalar və innovasiyalar; müəssisənin informasiya sistemi; müəssisənin təşkilati strukturu".

Cədvəl 3: Resurs qiymətləndirmə göstəriciləri

Göstərici	Göstəricinin tərifli
Resurs göstəriciləri	
Fond verilməsi	Istehsal həcmnin əsas fondların orta illik maya dəyərində nisbəti
ehtiyat	Istehsal həcmnin ehtiyatların orta illik maya dəyərində nisbəti
əmək məhsuldarlığı	Məhsulun işçilərin ortasayına nisbəti
əmək haqqı	Məhsulun həcmnin işçilərin əmək haqqı fonduna nisbəti
Yerdəyişmə əmsalı	Fəhlələrin işlədiyi saatların ilərzində işlədiyi günlərin sayına nisbəti

Mənbə: (Королев М.И. 2011: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Fikrimizcə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik mexanizminin strukturunun maksimum quruluşuna uyğundur və funksional fəaliyyətlərin bütün əsas istiqamətlərinə təsir edən son quruluşdur.

İqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi təcrübəsini ümumiləşdirən metodikaya əsasən, ekspert qiymətləndirmələri əsasında hər bir komponent üçün göstəricilər qrupu seçilmişdir. İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər cədvəllərdə verilmişdir.

Cədvəl 4: İstehsal göstəricilərinin qiymətləndirilməsi

Göstərici	Göstəricinin tərifli
İstehsal göstəriciləri	
Potensialdan istifadə əmsalı	Faktiki istehsal gücünün nominala nisbəti
İstehsalın avtomatlaşdırılması nisbəti əmsalı	Avtomatik avadanlıqlarda istehsal olunan məhsulların həcmnin ümumi məhsula nisbəti
Sertifikatlaşdırılmış məhsulların ümumi istehsalda payı	Buraxılmış sertifikatlaşdırılmış məhsulların məhsul növlərinin ümumi sayına nisbəti
Marketinq tədqiqatı xərclərinin payı	Marketinq tədqiqatlarına çəkilən xərclərin məbləğinin məhsulların istehsalı və satışının ümumi xərclərinə nisbəti
1 manat üçün xərclər çıxışı	İstehsalın maya dəyərinin məhsul həcminə nisbəti

Mənbə: Королев М.И., 2011: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 5: Maliyyə göstəricilərinin qiymətləndirilməsi

Göstərici	Göstəricinin tərifli
Maliyyə göstəriciləri	
Muxtariyyət əmsalı	Müəssisənin kapitalının balansın cəminə nisbəti
Öz dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalı	Uzunmüddətli aktivlərin xalis kapitalının dövriyyə aktivlərinə nisbəti
cari likvidlik əmsalı	əks aktivlərin cari öhdəliklərə nisbəti
Satış gəliri əmsalı	Satışdan əldə edilən mənfəətin gəlirə nisbəti
Aktivlərin qaytarılması əmsalı	Satış mənfəətinin aktivlərə nisbəti

Mənbə: Королев М.И., 2011: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qeyd etmək vacibdir ki, istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün nisbi fəaliyyət göstəriciləri qəbul edilmişdir ki, bu da istehsal miqyasının təsirini aradan qaldırır. Bu vəziyyət müəssisələrin reyting qiymətləndirilməsində xüsusi rol oynayır.

İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin artırılması potensial

göstəriciləri aşığı səviyyədən müəssisənin inkişaf proqramının hazırlanması və bu dövrdə həyata keçirilməsi ilə daha yüksək səviyyəyə çevrilməklə mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir.

Cədvəl 6: Təsərrüfat subyektinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması üzrə tədbirlər proqramı

Göstəricilər	Mövcud təhlükəsizlik səviyyəsi	Proqram təhlükəsizliyi	Proqram tədbirləri
Resurs göstəriciləri	kifayət qədər	yüksək	Resursların daha qənaətli və səmərəli istifadəsi hesabına istehsalın intensivləşdirilməsi
İstehsal göstəriciləri	yüksək	yüksək	İstehsalın avtomatlaşdırılmasını artırmaq üçün bazar imkanlarından istifadə etmək
Maliyyə göstəriciləri	orta dərəcəli	kifayət qədər	Kredit borcunun azaldılması, mənfəət və satış nisbətinin optimallaşdırılması məqsədilə marketing araşdırmalarının aparılması
İnkişaf göstəriciləri	orta dərəcəli	kifayət qədər	İstehsalın avtomatlaşdırılmasını artırmaq üçün bazar imkanlarından istifadə etmək

Mənbə: Краснощек А.А., Динец И.А. 2018: Королев М.И, 2011: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu proqram həyata keçirilərkən istehsal müəssisələrinin yüksək təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün başqa proqrama keçmək lazımdır. Proqramın əsas məzmunu fəaliyyətin sabitliyinin artırılmasına yönəldilməlidir.

İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsinə həsr olunmuş əsərlərin təhlili göstərir ki, müəlliflərin əksəriyyəti iqtisadi təhlükəsizliyi agent münasibətlərində kompromis kimi, gəlirliliyin artması və riskin azalması arasında müəyyən kompromisin olması kimi, istehsal, işgüzar və bazar fəallığının müxtəlif göstəriciləri arasında optimal nisbətə tapılması kimi qiymətləndirirlər.

2.3. COVID pandemiyası dövründə istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminə qoyulan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

İqtisadi təhlükəsizlik elə bir vəziyyətdir ki, müəssisənin daxili və xarici fəaliyyət şəraiti, bütün zəruri resursların olması kifayət qədər uzun müddət səmərəli fəaliyyət üçün zəmanətli təmin edilmişdir. Davamlı inkişaf, müəssisənin sosial-iqtisadi, maliyyə, texniki-texnoloji və marketinq vəzifələrinin uğurla həyata keçirilməsi onun indiki zəmanədə iqtisadi təhlükəsizliyini simvollaşdırır.

Pandemiyada müəssisələrin kadr potensialını zəiflədi. Əhalinin gəlirləri və istehsal azalmağa başladı. İqtisadi tənəzzül dövrü başlamışdır. Statistika məlumatına görə, 2020-ci ilin II rübünün yekunları üzrə Azərbaycan ÜDM ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4,3% azalmışdır.

Hazırda istehsal müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti və iqtisadi inkişafı prosesi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində onların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsindən çox asılıdır. İqtisadi təhlükəsizlik sistemində təsərrüfat subyektinin elementləri təşkilatın iqtisadi maraqlarının təhlükəsizliyinə cavabdeh olan həm struktur bölmələri, həm iqtisadi təhlükəsizlik xidməti, həm də müəssisənin ümumi idarəetmə strukturunun ayrı-ayrı komponentləri tərəfindən təqdim oluna bilər.

İqtisadi təhlükəsizlik müəssisələrinin təmin edilməsi sistemində iqtisadi təhlükəsizliyinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərə biləcək risklərin və təhdidlərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə təmin edilməlidir (Шапкин А.С. 2020: с.41).

İstehsal müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tsiklik bir prosesdir ki, bu da iqtisadi qurumun davamlı vəziyyətini təmin etmək üçün idarəetmə qərarlarının və tövsiyələrin modernləşdirilməsi üçün tədbirlərin davam etdirilməsini tələb edən bir dövrə prosesidir.

Xarici və daxili amillərin təsiri yerli sənaye müəssisələrinə yeni fəaliyyət riskləri yaradır ki, bu da müəyyən şəraitdə baş verə bilər, təhlükə və ya təhlükəyə çevrilə bilər və bununla da itkilərə və ya ən pis halda müflisləşməyə səbəb ola bilər.

Bu təhdidlərin qarşısını almaq üçün nadir hallarda əlavə xərclər – investisiyalar tələb etməyən bir sıra tədbirlər hazırlamaq lazımdır (Сенчагов, В. К. 2019: с.67).

İqtisadiyyatın bütün əsas vəzifələri investisiyalar vasitəsilə – yeni sahibkarlıq obyektlərinin yaradılmasından tutmuş, onların yenilənməsinə, mövcud müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən silahlanmasına qədər həll edilir. Investisiya qoyuluşu həmişə bazarda istehsal müəssisəsinin mövqeyini möhkəmləndirməyə, iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasına imkan verən mürəkkəb problemlərin həlli ilə sıx əlaqədə olmuşdur.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün investisiya kapitalının cəlb edilməsi və onun qiymətləndirilməsi hazırda aktualdır, çünki iqtisadi təhlükəsizliyə investisiyalar nəinki müxtəlif risk növlərindən maliyyə itkilərini azaltmağa, həm də şirkətin gəlirlərini artırmağa, əldə edilməmiş mənfəəti azaltmağa imkan verir.

İqtisadi təhlükəsizliyə investisiyaların səmərəliliyi əldə edilən iqtisadi effektin ona nail olmaq üçün tələb olunan maliyyə xərclərinin həcminə nisbəti ilə müəyyən edilir. İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyi sistemində investisiyaların effektivliyini qiymətləndirmək üçün cədvəldə təqdim olunan əmsalların hesablanmasına əsaslanan metodologiya təklif edirik.

Cədvəl 7: İqtisadi təhlükəsizlik sistemində investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Göstəricinin adı	Hesablama formulu
1.Bərpa dərəcəsi	Kompensasiya edilmiş zərər/müəyyən edilmiş zərər
2.bərpa edilmiş çatışmazlıqların əmsalı	Kompensasiya edilmiş çatışmazlıqlar / çatışmazlıqların müəyyən edilməsi
3.Səmərəlilik əmsalı müqavilələrinin bağlanması	(Razılaşdırılmış müqavilələr/tərtib edilmiş rəylərin ümumi sayı)*(effektiv müqavilələr/razılaşdırılmış müqavilələr
4.Problemləli və vaxtı keçmiş debitor borcları üçün emal nisbəti	Problemləli və vaxtı keçmiş kreditor borcları olan müəssisələrinin işlənilib hazırlanması/ Problemləli və vaxtı keçmiş kreditor borcları olan müəssisələr
5.Obyektdaxili və giriş nəzarət pozuntularının həlli əmsalı	Yol hərəkəti qaydalarına görə cərimələrin yığılması+təhlükəsizlik bəlmələri tərəfindən geri qaytarılması/ mənimləmə faktının qeydə alınması
6.Maliyyə səmərəliliyi nisbəti	Zərərin qarşısının alınması/ xərc
7.Ümumi səmərəlilik nisbəti	Cəmi zərərin qarşısını alınması/ ümumi müəyyən edilmiş zərər

Mənbə: (Сенчагов В. К.2019: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının əsasını iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün xərclərin hesablanması təşkil edir.

Bu yazıda, istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik sistemində investisiyanın effektivliyini qiymətləndirmək üçün, cədvəldə göstərilən əmsalları hesablamaq üçün əsas olan metodikanı təklif edə bilərik.

Şəkil 3: İnvestisiya səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əmsalları

Göstəricinin adı	Hesablama formulu
İnformasiya təhlükəsizliyi əmsalı (İtə)	$\dot{I}t\dot{e} = \dot{I}t_x / V$ İt _x -informasiya təhlükəsizliyi üzrə xərclər V-müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətindən xalis mənfəəti
Sosial səmərəlilik əmsalı (Ssə. əms)	$Ss\dot{e}. \dot{a}ms = Z + S / V$ Z – investisiya layihəsinin icrası ilə bağlı işçilərin əmək haqqı; S – işçilərə sosial yardım üçün göndərilən vəsaitlər
İqtisadi səmərəlilik əmsalı (İsə.əms)	$\dot{I}s\dot{e}. \dot{a}ms = V / I$ I – ümumi kapital qoyuluşu
Büdcə səmərəliliyi nisbəti (Əbüdcə. əms)	$\dot{E}b\dot{ü}d\dot{c}\dot{e}. \dot{a}ms = D_i / V$ D _i – Vergi tutulmaları
dəyəri	İqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi
$\dot{E}i\dot{r}s\dot{o} \leq 0,5$	Yüksək iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsi
$\dot{E}i\dot{r}s\dot{o} \geq 0,51 - 0,75$	Orta iqtisadi təhlükəsizliyin orta səviyyəsi
$\dot{E}i\dot{r}s\dot{o} \geq 0,76 - 1,0$	İqtisadi təhlükəsizliyin təhdid itkisi
$\dot{E}i\dot{r}s\dot{o} \geq 1,0 - 2,0$	İqtisadi təhlükəsizliyin itirilməsi – müflisləşmə

Mənbə: (Сенчагов В. К.2019: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

İqtisadi təhlükəsizlik əmsalının hər bir dəyəri cədvəl üzrə təqdim olunan İTM səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə uyğundur.

Bu əmsalların hesablanması nəticəsində, bir formula ilə hesablanmış İTM əmsalı ilə istehsal müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini qiymətləndirmək lazımdır: (Шапкин А.С. 2020: 86 с)

$$\dot{I}t\dot{e} = \dot{I}t\dot{e} * Ss\dot{e}. \dot{a}ms * \dot{I}s\dot{e}. \dot{a}ms * B\dot{e}\dot{e}. \dot{a}ms.$$

$$\dot{I}t\dot{e}_0 = 0,05 * 1,5 * 4,20 * 0,96 = 0,3$$

$$\dot{I}t\dot{e}_1 = 0,05 * 1,6 * 12,4 * 1,1 = 1$$

$$\Delta \dot{I}t\dot{e} = 1 - 0,3 = 0,7$$

Bu metodika istehsal müəssisələrinin əsas elementlərinə qoyulan investisiyaların səmərəliliyi: informasiya, kadr və maliyyə təhlükəsizliyi nəzərə

alınmaqla, istehsal müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Şəkil 4: İstehsal müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizliyi sisteminə qoyulan investisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyası

Göstəricinin adı	Əvvəlki dövrdə	Hesabat dövründə	Yayınma Γp(3-2)
1	2	3	4
1. Gəlir satış min man.	84360	82380	-2100
2. Maya dəyəri satış min man.	49080	51220	2140
3. Ümumi mənfəət, min man.	35300	31150	-4240
4. Kommersiya+idarəetmə xərcləri, min man.	3098	2915	-183
5. Satış gəlir, min man.	32302	28254	-4057
6. Digər gəlirləri, min man.	-	20	20
7. Digər xərclər, min man.	1760	650	-1100
8. Mənfəət qədər vergi min man	30561	27613	-2937
9. Mənfəət vergisi, min man.	6110,3	5552,9	-557,4
10. Xalis mənfəət, min man.	24450,7	22062,2	-2379,6
11. İnformasiya təhlükəsizliyinə xərclər, min man	1321	1160	-170
12. Əmək haqqı xərcləri, min. man	35220	33710	-1510
13. Heyətin sosial yardımına xərclər, min man.	767	504	-263
14. Ümumi kapital qoyuluşu, min man.	5874,5	1781,9	-4092,6
15. Ümumi vergi ödəmələri, min man.	23468	23744	374
16. İnformasiya təhlükəsizliyi əmsalı (İTƏ)	0,05	0,053	0,002
17. Sosial səmərəlilik əmsalı (SSƏ.əms)	1,50	1,551	0,10
18. İqtisadi səmərəlilik əmsalı (İSƏ.əms)	4,20	12,30	8,2
19. Büdcə effektivliyinin əmsalı (BEƏ.əms)	0,96	1,09	0,15

Mənbə: (Сенчагов В. К.2019: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

İnformasiya təhlükəsizliyinin səviyyəsi informasiya təhlükəsizliyi əmsalının hesablanması vasitəsilə qiymətləndirilir. Bu göstərici ona görə əhəmiyyətlidir ki, müəssisənin müxtəlif informasiya mühafizəsi sistemlərini tətbiq etməklə çalışdığı əsas iqtisadi effekt maddi ziyanın mövcud informasiya təhlükəsizliyi təhdidlərinin reallaşması riskinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasıdır. Hər hansı bir məlumat sızması şirkətin problemlərinə - əhəmiyyətli maliyyə itkisindən ləğvi başa çatdırmaq üçün aparır. İnformasiya aktivinin fasiləsiz dövriyyəsi, informasiya resursları arasında əlaqə, emal olduğu informasiya sistemlərinin effektiv fəaliyyəti şirkətin

son maliyyə göstəricilərinə təsir göstərir. Şirkətin idarəetmə strategiyasının seçilməsi zamanı müdafiə sisteminin qurulması və onun daha da təkmilləşdirilməsi üzrə məsrəflər nəzərə alınmalıdır.

Kadr təhlükəsizliyinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün sosial səmərəlilik əmsalı istifadə olunur. Bu göstərici əsas göstəricilərdən biridir, çünki istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin sosial əsasını onun fəhlələri təşkil edir. İlk növbədə sosial effekt İstehsal müəssisələrinin əməkdaşlarının maddi təminatda təmin edilməsi dərəcəsindən ibarətdir. Sosial səmərəlilik əmsalının hesablanması üçün təşkilatın əmək haqqına çəkilən xərcləri və müəssisənin bütün fəaliyyət növlərindən müəssisənin ümumi mənfəətində pay göstərən heyətin sosial yardımından istifadə olunur.

İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik sistemində investisiyaların üyümləndirilməsi üçün hərəkətlərin alqoritmini nəzərdən keçirək (Сенчагов, В. К.2019: с.78):

- Tədqiq olunan istehsal müəssisəsinin fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi təsvirini vermək. İqtisadi şəraitə və fəaliyyət xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək;
- Əsas fəaliyyət göstəricilərindən istifadə etməklə müəssisənin maliyyə diaqnostikasını aparmaq, (əmsallar: maliyyə sabitliyi, gəlirlilik, dövriyyə), müəssisənin güclü və zəif tərəflərini və mövqeyi haqqında ümumi təsəvvürü müəyyən etmək;
- Tədbirləri nəzərdən keçirmək, istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək;
- İqtisadi təhlükəsizlik sisteminin strukturunu müəyyən etmək (iştirak edənlərin sayı, fond, əmək haqqı);
- İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sisteminin maliyyələşdirilməsi üsulunu müəyyən etmək (birdəfəlik investisiyalar və ya illik büdcənin təmin edilməsi);
- Büdcəni xərc maddələrinə ayırmaq;
- İqtisadi təhlükəsizlik bölməsinin işi haqqında statistik məlumatların toplanması və göstəricilərin müəyyən edilməsi (hədd əmsallarının) müəyyən edilməsi;

• Əmsalların müvəqqəti dəyişməsinə əsaslanan, keyfiyyət qiymətləndirilməsinin tarixini təyin etmək və ya əmsalı həddi qiymətlər daxilində tapmaqla qiymətləndirmək;

• Kəmiyyətlə ifadə etmək, iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin fəaliyyətinin nəticələrinə nisbətindən istifadə edərək kəmiyyət qiymətləndirilməsini vermək.

İqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsində daha bir mühüm göstərici maliyyə təhlükəsizliyini qiymətləndirən iqtisadi səmərəlilik əmsalıdır. İqtisadi səmərəlilik - iqtisadi nəticənin və istehsal prosesinin amillərinin məsrəflərinin nisbətidir. İqtisadi səmərəliliyin kəmiyyətcə müəyyənləşdirilməsi üçün səmərəliliyin göstəricisindən, həmçinin iqtisadi sistemin səmərəliliyindən istifadə olunur. İqtisadi səmərəlilik ümumi xərclərə və istifadə olunan resurslara münasibətdə istehsal gəlirlilik göstəricilərini ölçməklə əldə edilə bilən nəticədir (Беловицкий, К. Б., Николаев, В. Г.2017: с.95).

İstənilən istehsal müəssisəsinin əsas məqsədi - minimum itkilərlə maksimum mənfəət əldə etməyə çalışmasıdır. Buna əsaslanaraq, iqtisadi səmərəlilik əmsalı istehsal müəssisəsinin mənfəətinin ümumi kapital qoyuluşlarında payını əks etdirir.

Hesablamalara əsasən, istehsal müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizliyin itirilməsi təhlükəsi müşahidə olunur. Pandemi ilə əlaqəli olaraq, hesabat ilində cari əvvəlki ilə müqayisədə 0,7% azalmışdır.

Beləliklə, istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin qurulması üzrə məsrəflərin qiymətləndirilməsi bu gün vacib məsələdir və onun həlli olmadan istehsal müəssisələrinin etibarlı müdafiə sistemlərinin bir müəssisə üçün əhəmiyyətli itkilər verə biləcək müxtəlif xarici və daxili təhlükələrdən qurulması mümkün deyil. Maliyyə planlaşdırılması alətlərindən və tətbiq olunan layihələrin effektivliyinin qiymətləndirilməsi parametrlərindən düzgün istifadə edilməsi daha optimal həllin seçilməsinə və müəssisənin maliyyə xərclərində iqtisadi təhlükəsizliyə əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etməyə imkan verir.

III FƏSİL. COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. İstehsal Müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin formalaşdırılması yolları

Bazar iqtisadiyyatına keçid təsərrüfat subyektlərinin sayının qanunauyğun şəkildə artmasına və nəticə etibarilə həm ayrı-ayrı sahələrdə, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatda rəqabətin güclənməsinə gətirib çıxarmış, istehsal müəssisələrinin fəaliyyəti və onlara dəymiş ziyanın miqyası ilə bağlı risklərin sayının artmasını şərtləndirmişdir. Hazırda dünya iqtisadiyyatının inkişafının prioritet istiqaməti kimi çıxış edən iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması şəraitində qeyri-müəyyənlik və risk səviyyəsi daha da artır.

İqtisadiyyatda risklərin idarə edilməsinə yönəlmiş tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi təşkilatın iqtisadi təhlükəsizliyinin əldə edilməsi və saxlanılması çərçivəsində həyata keçirilir (Николай. Б, Ершова.Н. 2015: с.50).

İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyini rəqabətli şəraitdə, həmçinin qarşısıalınmaz qüvvənin (yəni fəvqəladə halların) halları olmadıqda, davamlı iqtisadi artım və müəssisələrin davamlı inkişafı təmin edilən müəssisənin müəyyən maliyyə-iqtisadi vəziyyəti kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur və nəticədə müəssisənin iqtisadi maraqlarının qorunması, onun təhlükələrdən və mənfi amillərin təsirindən qorunması təmin edilir. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin məqsədi müvafiq təhlükəsizlik obyektinin həyati əhəmiyyətli iqtisadi maraqlarını təhlükələrdən səmərəli şəkildə qorumaqdan ibarətdir.

Müəssisə tərəfindən iqtisadi təhlükəsizliyin əldə edilməsi risklərin, həmçinin səriştəli və effektiv menecmentin şərtləndiyi xarici və daxili təhlükələrin aradan qaldırılması nəticəsində həyata keçirilir.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin daha səmərəli təmin olunması üçün onun müxtəlif təhlükələrdən qorunmasını həyata keçirən təşkilati, profilaktik və idarəetmə yönündə kompleks tədbirlər həyata keçirilir.

İqtisadi təhlükəsizliyin çoxcəhətliyi, eləcə də ona təsir edən bir çox amillər onun əldə olunması və saxlanılması üçün müxtəlif idarəetmə tədbirlərindən istifadə olunmasını müəyyən edir. Bu cür tədbirlərin maksimum effektivliyinin təmin edilməsi yalnız onları vahid sistemə, vahid məqsədə tabe olan sistemə bağlamada mümkündür (Шайбакова Э.Р. 2010: с.46).

Bizim fikrimizcə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik sistemində müəssisənin həyati maraqlarının daxili və xarici təhlükələrdən qorunmasını təmin edən obyektlərin, subyektlərin, vasitələrin, metodların və tədbirlərin məcmusu kimi baxmaq məqsədəuyğundur.

Ümumiyyətlə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik sistemi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: (Balayeva E.Ə. 2011: s. 140)

- subyekt-obyekt altsistemi;
- altsistemi təmin edən maliyyə metodları, rıçaqlar və alətlər.

Öz növbəsində, altsistemi təmin edən normativ hüquqi təminat, metodik təminat, informasiya təminatı və təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili daxildir.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemində təsərrüfatdaxili nəzarət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu onunla bağlıdır ki, bir tərəfdən, nəzarət funksiyası mühasibat uçotu sistemində xasdır ki, bu da informasiya təminatının yüksək keyfiyyətini təmin etməyə və təşkilatın iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyə imkan verir. İlk informasiyanın doğruluğuna effektiv daxili nəzarət sisteminin fəaliyyəti olmadan aşağı düşəcək ki, bu da qanunauyğun olaraq idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini aşağı salacaq və təşkilatın iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini aşağı salacaq.

Hər bir təsərrüfat subyekti üçün əsas məqsədin təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinə nail olmaq və maksimum mümkün gəlir əldə etmək olduğu bazar iqtisadiyyatında maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti artır. Bu nəzarət növü sayəsində maliyyə sisteminin hər bir bəndində ən doğru və tam informasiyanın alınması, onun real vəziyyətə uyğun olması təmin edilir. müəssisənin rəhbərliyi maliyyə nəzarəti vasitəsilə müəssisənin bütün fəaliyyətini səmərəli idarə etmək imkanına malikdir, həmçinin müəssisənin mülkiyyətçiləri onların qoyduqları kapitalın idarə edilməsini

nəzarət edə bilirlər. Həmçinin təsərrüfatdaxili nəzarətin qiymətləndirilməsi və nəticəsi müəssisənin mülkiyyətçiləri, eləcə də potensial investorlar üçün onların qoyduqları vəsaitin qorunmasına zəmanət verməyə imkan verir.

Təsərrüfatdaxili nəzarət onun fəaliyyət növündən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfatçılığın hər hansı subyektinin idarə edilməsinin həyata keçirilməsi üçün planlaşdırma, tənzimləmə, nəzərə alınma və təhlillə birlikdə ən geniş yayılmış və təsirli üsuldur.

Digər tərəfdən, təsərrüfatdaxili nəzarətə iqtisadi subyektin təmin etdiyinə kifayət qədər əminliyin əldə edilməsinə yönəlmiş iqtisadi təhlükə təminatı sisteminin müstəqil və zəruri elementi kimi baxılır: (Габбасова, А.Р., Шайбакова, Э.Р. 2016: с.17)

- effektiv və səmərəli fəaliyyətin həyata keçirilməsi;
- mühasibat və digər hesabatların hazırlanması və dərc olunmasının düzgünlüyünün və vaxtında təmin edilməsi;
- mühasibat və digər hesabatların hazırlanması və dərc olunmasının düzgünlüyünün və vaxtında təmin edilməsi;
- mühasibat və digər hesabatların hazırlanması və dərc olunmasının düzgünlüyünün və vaxtında təmin edilməsi; qanunvericiliyə, xüsusən də mühasibat uçotunun aparılması və təsərrüfat həyatı faktlarının həyata keçirilməsi sahəsində riayət olunması.

Müasir şəraitdə daxili nəzarətin rolu artır. Əgər 2000-ci illərin əvvəllərində onun əhəmiyyəti, İlk növbədə, müəssisəyə məxsus əmlakın talan edilməsinin, mənimsənilməsinin və korlanmasının qarşısının alınmasında özünü göstərirdisə, hazırda kommersiya sirlirinə əməl edilməməsi, maliyyə intizamının pozulması, vicdansız əməkdaşların rəqiblərin maraqlarına uyğun hərəkət etməsi və s. kimi təhdidlər ön plana çıxır.

İstənilən təsərrüfat subyektinin rəhbərliyi qarşısında öz daxili nəzarət sistemini təşkil etmək vəzifəsi durur. Bununla yanaşı, belə sistem təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin miqyasından və təsərrüfatdaxili nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi məsələləri ilə məşğul olan əməkdaşların ixtisas səviyyəsindən asılı

olaraq müxtəlif cür qurula bilər. Daxili nəzarət sisteminin qurulmasına ən geniş yayılmış yanaşmalar aşağıdakılardır: (Шайбакова Э.Р. 2010: с.48).

- öz daxili nəzarət xidmətinin yaradılması (nəzarət sahəsində ixtisaslı əməkdaşları və bu xidmətin saxlanmasına kifayət qədər vəsaiti olan iri müəssisələr üçün aktualdır);

- xüsusi şirkətin outsorsinqi üzrə daxili nəzarət funksiyasının ötürülməsi
- öz işçiləri arasında yaradılan təftiş komissiyalarının fəaliyyət göstərməsi;
- daxili nəzarət funksiyalarını təşkilatın direktoru və baş mühasibi (istehsal müəssisələri üçün xarakterikdir) həyata keçirir.

Yuxarıda sadalanan yanaşmalar müəssisənin üzləşdiyi risklərin səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif kombinasiyalarda təsərrüfat subyektlərində istifadə edilə bilər. Daxili nəzarət sisteminin effektivliyi təsərrüfat subyektinin bütün bölmələrinin və xidmətlərinin aydın qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğundan asılıdır. Bu cür qarşılıqlı fəaliyyəti təsərrüfat subyektinin struktur bölmələrinin və rəhbərlərinin nəzarət fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədlər kompleksinin işlənilib hazırlanması yolu ilə əldə etmək olar (Balayeva E.Ə. 2011: s. 149).

Nəzarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi reqlamentləri hər bir nəzarət obyektinə üzrə təsdiq edilməli, onun həyata keçirilməsinin müxtəlif səviyyələrində razılaşdırılmalıdır ki, subyektiv amillərin onun həyata keçirilməsinin səmərəliliyinə təsirini minimuma endirməyə imkan verən fasiləsiz ilkin və təkrar nəzarət (yenidən qiymətləndirmə) sistemini qursunlar.

Bizim fikrimizcə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən təsirli üsullarından biri inventarlaşdırma çıxış edir ki, bu da uçotda işlərin real vəziyyətini müəyyən etməyə, çatışmazlıqları vaxtında aşkar etməyə, onların yaranmasının səbəblərini müəyyənləşdirməyə və aradan qaldırmağa imkan verir. Çünki vicdansız inventarlaşdırma zamanı müəssisə mülkiyyətçiləri və auditorlar yanılmaya bilərlər ki, bu da iqtisadi təhlükəsizlik, təsərrüfat subyekti üçün əlavə risklər yaradır.

İnventarlaşdırma mühasibat uçotu metodunun elementi kimi müəyyən edilmiş müddətlərdə, bir qayda olaraq, illik mühasibat hesabatının tərtib edilməsindən əvvəl

bütöv qayda ilə həyata keçirilir.

Daxili nəzarətin həyata keçirilməsi prosesində aparılan inventarlaşdırma işə seçimlərə aiddir, onların keçirilmə müddəti yoxlamalar planında müəyyən edilir və mühasibat hesabatlarının tərtib edilməsinə bağlı deyildir (Габбасова, А.Р., Шайбакова, Э.Р. 2016: с.15)

Seçim inventarlaşdırmaları ənənəvi olaraq maddi məsuliyyətli şəxslərin dəyişdirilməsi, çatışmazlıq və oğurluq faktlarının aşkar edilməsi, funksional xidmətlərin planlı və plandankənar yoxlamalarının keçirilməsi, habelə xarici auditorların təşkilində iş zamanı həyata keçirilir.

Bundan başqa, il ərzində onların mühafizəsini təmin etmək üçün yüksək dəyəri olan ayrı-ayrı maddi dəyərlər növləri üzrə seçmə yoxlamaların keçirilməsi məqsəduyğundur.

Ənənəvi olaraq, inventarlaşdırmanın ən mühüm rolu mühasibat uçotu məlumatları ilə müəssisənin aktivlərinin faktiki mövcudluğu arasında mümkün fərqlərin müəyyən edilməsi və uyğunlaşdırılmasıdır. Lakin inventarlaşdırmanın real təsərrüfat əməliyyatlarının müəyyənləşdirilməsində, məsələn, materialların gündəlik xərclənməsində (normativ dəyərin uyğunluğuna), ayrı-ayrı maddi resursların müəyyən edilmiş xərc normalarının əsaslılığına nəzarət edilməsində rolu da az əhəmiyyət kəsb etmir (Кучукова Н.М. 2017: с.96).

İnventarlaşdırmanın ən mühüm funksiyası, həmçinin yoxlama aparən maddi məsuliyyətli şəxslərə uçot işinin qurulmasında, aşkar edilmiş çatışmazlıqların və artıqlıqların səbəblərinin müəyyənləşdirilməsində yardım göstərməkdən ibarətdir ki, bu da yerlərdə ayrı-ayrı işçilərin hazırlıq səviyyəsini artırmağa imkan verir.

Nəzarət tədbirləri kompleksində daxili nəzarət sisteminin təşkili və qurulması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daxili nəzarət sistemi-müəssisə əməkdaşlarının aşağıdakı şərtləri yerinə yetirmək üçün qəbul edilmiş yerli hüquqi aktlara uyğun olaraq müəssisənin fəaliyyətinə daxili nəzarətin həyata keçirilməsi yolu ilə riskləri minimuma endirməyə və ya azaltmağa yönəlmiş təşkilati prosedurların, idarəetmə metodlarının, hərəkətlərinin məcmusudur (Анципирович К. В.2016: с.254):

- Həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatlarının hüquqi aktlarına səmərəliliyi,

səmərəliliyi və uyğunluğu;

- Mövcud aktivlərin təhlükəsizliyini təmin etmək;

- Müəssisənin əməkdaşları tərəfindən mühasibat və maliyyə hesabatlarında informasiyanın qəsdən təhrif edilməsinin aşkar edilməsi, düzəldilməsi və qarşısının alınması;

- Mühasibat (Maliyyə) Hesabatlarının etibarlılığı.

İstehsal müəssisələrində daxili nəzarət sisteminin təşkili və fəaliyyəti bütün texnoloji proseslərdən - istehsaldan istehlakdan asılıdır. Məhsul istehsalının bütün mərhələlərində çox dəqiq və etibarlı hesablamalar, habelə təsərrüfat fəaliyyətinin bütün mərhələləri üçün sənədlərin düzgün tərtibatını tələb edən ən mürəkkəb fəaliyyət növüdür.

Bununla əlaqədar təsərrüfatdaxili nəzarətin təkmilləşdirilməsi üçün əsas istiqamətləri nəzərdən keçirmək lazımdır: (Яричина Г. 2019: с.185)

1) mühafizənin müəyyən edilməsi, buraxılış sistemindən istifadə edilməsi və siqnalizasiya və videomüşahidə sisteminin tətbiqi yolu ilə mövcud aktivlərə və sənədlərin elektron formalarına icazəsiz giriş istisna edilməlidir;

2) elektron faylların qorunması üçün təhlükəsizlik sistemini inkişaf etdirmək və həyata keçirmək, eləcə də uzaqdan serverə yedeklemələr yaratmaq;

3) materialların alınması üçün müəyyən edilmiş limitlərə riayət etmək;

4) əsas idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılması sahəsində innovasiya texnologiyalarının tətbiqi;

5) sistemli şəkildə həyata keçirilən bütün prosedurların sənədləşdirilməsini həyata keçirmək;

6) müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növlərinə nəzarəti həyata keçirmək, habelə daha səmərəli işə nail olmaq üçün zəruri düzəlişlər etmək;

7) obyektin idarə olunmasının pisləşməsinə təsir edən istehsal prosesində səhfləri müəyyən etmək. Bu, mənfi nəticələrin qarşısını almağa və azaldılmasına və gələcəkdə onlara yol verilməməsinə imkan verəcək; (Balayeva E.Ə. 2011: s. 150)

8) aşkar edilmiş və ləğv edilmiş pozuntular barədə təsərrüfatçılıq fəaliyyətində məlumatdan istifadə etmək;

9) debitor borcunun vəziyyəti üçün yoxlamaları vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirmək;

10) onları aradan qaldırmaq üçün tədbirlərin daha da inkişaf etdirilməsi üçün risk qrupları üzrə pozuntuların sistemləşdirilməsini təşkil etmək;

11) istehsalın müəyyən mərhələlərinə cavabdeh olan müəssisənin əməkdaşlarının vəzifəsindən sui-istifadə etməsinin qarşısını almaq. Əmək kollektivinin iclaslarında yoxlamanın nəticələrinin müzakirəsini təşkil etmək;

12) iqtisadi uçotun ilkin sənədlərindən istifadə etməklə proqnoz göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə nəzarəti təkmilləşdirmək (Габбасова, А.Р., Шайбакова, Э.Р. 2016: с.14).

Yuxarıda sadalanan istiqamətlərin həyata keçirilməsi müəssisənin rəhbərliyinə problemləri tez həll etməyə, zəruri və vaxtında dəyişikliklər etməyə, həmçinin müəssisənin gələcək inkişafı üçün strategiyanı müəyyən etməyə imkan verəcək.

İstehsalın hər bir mərhələsində təsərrüfatdaxili nəzarət əldə edilmiş informasiyanın dəqiqliyini vaxtında, sisteməlik və əks etdirməlidir ki, bu da müəssisənin səmərəli və mənfəətli fəaliyyətinin əldə edilməsi üçün müəssisə rəhbərliyinin vaxtında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə səbəb olacaqdır.

Buna görə də müasir şəraitdə istənilən istehsal müəssisəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyi bir çox hallarda müəssisənin yaranan təhlükələrə reaksiyasının sürəti və dəqiqliyi ilə müəyyən edilir ki, bu da sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən edən ən mühüm amil müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin yaradılmasıdır.

Müəssisənin daxili nəzarət sisteminin düzgün təşkil edilməsi bu problemlərin böhrana keçməyə və müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə, onun fəaliyyətinin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərənə qədər təsərrüfat subyektinin işini müvafiq olaraq korrektə etməyə imkan verir.

3.2. İstehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi imkanlarının təhlili

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi bazar iqtisadiyyatında hər zaman dəyişən, heç vaxt sabit, daimi və ya dəyişməz qalmayan xarici mühitin təsiri ilə şərtlənir. Məhz xarici mühitin təsiri, müəssisələrin mənfə təsirlərdən qorunması və müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik kateqoriyasının məzmununu nəzərdən keçirilir.

Bununla əlaqədar olaraq, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi daha geniş şəkildə - onun xarici mühitdə müxtəlif, o cümlədən əlverişsiz şəraitdə davamlılığının təmin edilməsi imkanı kimi nəzərdən keçirilməyə başladı.

Bu anlayışları risklərin dilinə tərcümə etsək, demək olar ki, MHBS sistemi həmin məsələlərin həllinə, yalnız başqa üsullarla həll edilməsinə yönəlib. MHBS-in bütün sistemi biznesin qeyri-müəyyən daxili və xarici mühit şəraitində mövcud olması üzərində qurulub və iqtisadi qərarların qəbulu zamanı keyfiyyətli hesabatlardan istifadə olunması bu risk altında olanların təsirini azaltmağa imkan verəcək (Кучукова Н.М. 2017: с.93).

Əgər maliyyə təhlükəsizliyindən danışsaq, buraya maliyyə təhlükəsizliyinə təsir edən daxili təhlükələr və təhdidlər müəssisənin maliyyə idarəçiliyinin onun strategiyasının seçilməsi ilə bağlı qəsdən və ya təsadüfi səhvləri; müəssisənin aktiv və passivlərinin idarə olunması və optimallaşdırılması (debitor və kreditor borclarının idarə olunması, investisiya layihələrinin və onların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin seçilməsi, amortizasiya və vergi siyasətinin optimallaşdırılması) daxildir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, MUBS üzrə hesabatlardakı məlumatların açıqlanması zamanı şirkət idarəetmə siyasətini açıqlamağa borcludur. Hesabatlarda açıqlanmayan müəssisədə xoşagəlməz vəziyyətlərə səbəb olan menecmentin istənilən fəaliyyəti, həmçinin bu faktları ört - basdır etmək məqsədi ilə hesabatlılıq göstəricilərinin təhrif edilməsi - hesabatvermə standartlarının kobud şəkildə pozulması və müəssisənin mövcudluğuna təhlükə yaradan ciddi nəticələrə (kreditlərin geri götürülməsi, birjaların listinqindən çıxarılma, investisiya axınlarının azaldılması/dayandırılması) gətirib çıxarır.

MUBS müəssisənin idarə olunmasının keyfiyyətinə təsir edən hesabat informasiyasının formalaşdırılması standartlarıdır. Belə çıxır ki, bu mənada MUBS iqtisadi təhlükəsizlik aləti kimi qəbul edilə bilər.

Müvafiq olaraq, iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin effektivliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi məsələsi aktualdır, bunun üçün bir sıra göstəricilər tələb olunur.

İqtisadi təhlükəsizliyin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün informasiya mənbələri aşağıdakılardır (Яричина Г. 2019: с.183):

- risk faktorlarının və risk vəziyyətlərinin kataloqu;
- müəssisə rəhbərlərinin və mütəxəssislərin şəxsi təcrübəsi;
- proqnoz məlumatları;
- audit materialları, vergi xidməti yoxlamaları, laboratoriya və tibbi-sanitariya nəzarəti, izahlı və hesabat qeydləri, şəxsi əlaqələr nəticəsində əldə edilən yazışmalar;
- hüquq-mühafizə orqanlarının kriminal vəziyyət haqqında məlumatları;
- siyasi, demoqrafik və s. ölkədə və regionda vəziyyətlər;
- alıcıların ödəmə qabiliyyəti, eləcə də mühasibat uçotu və hesabatlılıq;
- statistik məlumatlar;
- rəqiblər, tərəfdaşlar və istehlakçılar haqqında məlumatlar;
- bazarın vəziyyəti haqqında marketinq tədqiqatlarının materialları.

Bu sırada iqtisadi informasiya mənbələri böyük yer tutduğundan aydın olur ki, göstəricilərin hesablanması metodikası iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsinin nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edəcəkdir. Hesabatın təqdim edilməsi standartı da mühüm amilə çevrilir, çünki o, bütün iqtisadi göstəricilərin əsasını təşkil edir (Анципирович К. В.2016: с.256)

Elmi ədəbiyyatda iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin qiymətləndirilməsinə bir neçə yanaşma təklif olunur. Aşağıda göstərilən göstəricilərin (cədvəllərin) son hədləri müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyi indikatorlarının nümunəsində MUBS hesabatlarının təsir problemini nəzərdən keçirək.

Maliyyə təhlükəsizliyi göstəriciləri Azərbaycan və beynəlxalq hesabatların məlumatlarına görə müxtəlif əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, ayrı-ayrı göstəricilərin dəyərlərində "fərq" iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin kompleks

qiymətləndirilməsinin nəticələrinə təsir göstərə bilər. Göstəricilərin əhəmiyyətindəki fərqi bəzi səbəbləri MHBS üzrə hesabatların tərtib edilməsi nəticəsində: (Balayeva E.Ə. 2011: s. 156)

- müəssisənin balansında aktivlərin tərkibi və dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir;
- fərdi aktivlər və öhdəliklər ədalətli dəyərlə qiymətləndirilir;
- müəssisənin aktivləri və öhdəlikləri Mülkiyyət hüququ deyil, onlara nəzarətin olması əsasında əks olunur;
- balansda Azərbaycan mühasibat qaydaları ilə nəzərdə tutulmayan aktivlər və maliyyə alətləri göstərilir;
- hesablara dair şərhlər hesabat göstəricilərinin məzmununu ətraflı şəkildə açıqlayır və istifadəçilərin ehtiyaclarına yönəldilir.

MUBS üzrə hesabatların hazırlanması müəssisənin bir çox fəaliyyət sahələrinin keyfiyyətli çevrilməsini investorlar və kontragentlərlə münasibətlərdən gündəlik əməliyyat prosedurlarına qədər nəzərdə tutur. Ayrı-ayrı şirkətlər MUBS keçərkən fəaliyyətin yenidən strukturlaşdırılmasının, təşkilat və idarəetmə sisteminin optimallaşdırılmasının zəruriliyini qəbul edirlər ki, bu da xərclərin azalmasına, bazara daha fəal təsir göstərir, səhmdarlara və kommertiya tərəfdaşlarına müsbət təsir göstərir.

Xüsusilə, aşağıdakı təşkilati və struktur dəyişiklikləri tələb olunurdu (Николай. Б, Ершова.Н. 2015: с.50):

- Şuranın tərkibinə müstəqil direktorların daxil edilməsi;
- Restrukturizasiya. Eyni zamanda, qrupun rəqabət üstünlüyünü və investisiya əsasını saxlamaq lazımdır;
- Səhmdarların tərkibinin obyekt treyderləri olan benefisiarlar baxımından dəyişməsi.

MUBS-in tətbiqinin nəticələri çoxtərəfli və birmənalı deyil. MUBS üzrə tərtib edilmiş hesabatın investorlar və kreditorlar tərəfindən etimadın səviyyəsinin yüksəldilməsinə və nəticə etibarilə cəlb edilən maliyyə resurslarının dəyərinin aşağı düşməsinə təsiri hamılıqla qəbul edilmişdir.

Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, MUBS üzrə maliyyə hesabatlarının göstəriciləri, bir qayda olaraq, müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinə daha aşağı qiymət verir. Auditor firmalarının rəylərində maliyyə nəticələrinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, Azərbaycan hesabatlarının göstəriciləri ilə müqayisədə MUBS üzrə hesabatlardakı aktivlərin dəyəri, gəlirlilik göstəricilərinin kəskin düşməsi nümunələri göstərilir.

Xarici fond bazarlarına çıxmaq üçün MUBS-ə uyğun olaraq hesabat verən ictimai şirkətlər üçün analitik və ekspertlərin qeyd etdiyi informasiyanın açıqlanması vergi ödənişlərinin (bəzi müəssisələr gəlir və mənfəət göstəricilərinin artım templərindən xeyli aşağı olduqda) artmasıdır.

Beləliklə, Azərbaycan hesabatlarından MHBS üzrə hesablara keçərkən maliyyə hesabatlarının göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir ki, bu da müvafiq olaraq, müəssisənin fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizlik üzrə bütün analitik və qiymətləndirmə göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxarır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqata yekun vuraraq, aşağıdakıları qeyd edək:

- Hal-hazırda elmi ədəbiyyatda və ayrı-ayrı normativ sənədlərdə təhlükəsizlik, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının vahid şərhı yoxdur. İqtisadi təhlükəsizlik anlayışını tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəldik ki, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi təsərrüfat subyektinin maliyyə, maddi, informasiya və intellektual imkanlarına zərər vura biləcəyi cari və gələcək dövrlərdə onun stabil fəaliyyət göstərməsi və inkişafıdır.
- İstehsal müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi tsiklik bir prosesdir ki, bu da iqtisadi qurumun davamlı vəziyyətini təmin etmək üçün idarəetmə qərarlarının və tövsiyələrin modernləşdirilməsi üçün tədbirlərin davam etdirilməsini tələb edən bir dövrə prosesidir.
- Belə qənaətə gəlmək olar ki, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən mərkəzi element iqtisadi subyektin işinə və onun effektivliyinə bilavasitə təsir göstərərək, təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətini daha dolğun əks etdirən mühasibat uçotudur.
- Müəssisədə mühasibat uçotunun aparılması, vergitutma və idarəetmə sistemini əks etdirən onun elementləri haqqında tam və düzgün informasiyanın formalaşdırılması vasitəsilə təşkilatın fəaliyyətinin maksimal obyektiv əks etdirilməsidir.
- Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daxili nəzarətdə müqavilənin ayrı-ayrı elementlərinin nəzərə alınmasına, müqavilənin iqtisadi və hüquqi ekspertizasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tədqiqat müqavilənin iqtisadi və hüquqi ekspertizasının prosedurlarını təklif edir:
 - təsərrüfat əməliyyatının mülki qanunvericiliyə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
 - bağlanmış müqavilə üzrə uçot variantlarının hazırlanması;
 - maliyyə fəaliyyətinin göstəricilərində dəyişikliklərin və onların müqavilənin bağlanmasına təsirinin təhlili;
 - müqavilənin vergitutma obyektlərinin baş verməsi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi; müqavilə seçimi.

İqtisadi təhlükəsizlik şöbəsinin strukturunda daxili nəzarət sisteminin işlənilib hazırlanmasına və faktiki tətbiqinə görə daxili nəzarət şöbəsinin müdiri cavabdehdir. Daxili nəzarət sistemlərinin təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin həcminə və xüsusiyyətlərinə uyğun olması, müntəzəm və səmərəli fəaliyyət göstərməsi ondan asılıdır.

İqtisadi təhlükəsizlik departamenti daxilində daxili nəzarət sisteminin təşkili metodikasını daxili nəzarət şöbəsinin müdirinin seçilməsi və təsdiqi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə öz praktiki icrasını tapır:

- kadrların, o cümlədən auditorların - auditorların formalaşdırılması;
- uzunmüddətli və qısamüddətli planlaşdırma;
- nəzarət və audit prosedurlarının təşkili.

Təsərrüfatdaxili nəzarət sistemində informasiya axınlarının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da təsərrüfat subyektinin fəaliyyət mexanizmini anlamağa kömək edir. İnformasiya axınlarının təhlilinin məqsədi məlumatın təkrarlanma, artıqlıq və ya çatışmazlıq yerlərini, onun uğursuzluqlarının və vaxtında alınmamasının səbəblərini müəyyən etməkdir. İnformasiya axınının təhlilinin ən geniş yayılmış və praktiki üsullarından biri informasiya axınının planlaşdırılmasıdır.

• Təsərrüfatdaxili nəzarət öz funksiyalarını daxili nəzarət sistemi vasitəsilə həyata keçirir. Daxili nəzarət sistemi aşağıdakı elementlərə malikdir: müvafiq mühasibat uçotu sistemi, nəzarət mühiti və ayrıca nəzarət vasitələridir.

• Daxili nəzarət sisteminin düzgün təşkili və orada gedən dinamik proseslərin yüksək keyfiyyətlə aparılması daxili nəzarət şöbəsinin işinin səmərəliliyini və nəticədə iqtisadi təhlükəsizliyin idarə olunmasını təmin edir.

Aldığımız nəticələr əsasında aşağıdakı təkliflər irəli sürə bilərik:

• İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün daxili nəzarət sistemi aşağıdakı vəzifələri həll etməlidir:

- maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində baş verən proseslərin gözlənilməz olması və ölümcül nəticələrə səbəb olmaması üçün monitorinqi;

- təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin dayanıqlığının təhlili və qiymətləndirilməsi;

- mühasibat və analitik məlumatların əldə edilməsinin etibarlılıq və səmərəlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsi;

- iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərində dəyişikliklərin təhlili nəticəsində hazırlanmış tədbirlərin və tövsiyələrin icrasına nəzarət.

• İlkin müşahidə, hesabatın təhlili və nəticələrin proqnozlaşdırılması üzrə hazırlanmış təlimatlar təsərrüfat subyektlərinə istehsal müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemində mühasibat uçotu məlumatlarından istifadə mexanizmini tətbiq etməyə imkan verir. İqtisadi təhlükəsizliyin idarə edilməsinin (şöbəsinin) təşkili üçün təklif olunan alqoritm təsərrüfat subyektinin cari və gələcək dövrlərdə fəaliyyətinin və inkişafının ümumi mənzərəsini nəzərdən keçirməyə, maliyyə, maddi, informasiya və intellektual resursların tələb olunan səviyyədə olmasına nail olacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 7 avqust 2020-ci il.
2. Balayeva E.Ə. (2011), “İqtisadi təhlükəsizlik və inkişafın maliyyə problemləri”, Bakı: Elm, 396 s.
3. Bərxudarov.M, Məmmədov.N., (2006), “İqtisadi Təhlükəsizlik”, Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 452 s.
4. Cəfərli H.A.(2009), “İqtisadi təhlil”. Dərslik. Bakı, 560 səh.
5. Eyvazov E. (2013), “Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizlik sisteminin formalaşması problemləri”, Naxçıvan, s 154
6. Əhmədov M.A.(2003), “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması”, Bakı, 256 s
7. Əliyev R. (2010), “İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında, pul-kredit sisteminin rolu onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”, Bakı, 365 s
8. Həsənov Ə. (2016), “Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişafı və Təhlükəsizliyi”, Bakı, 358 s.
9. Həsənov. R, (2020), “Postpandemiya dövründə makroiqtisadi sabitliyin qorunması yolları”, hesabat, 15 səh.
10. Mahmudov.C, Heydərov.X, (2020), “Covid-19 pandemiyası dövründə həyata keçirilən maliyyə siyasəti iqtisadi təhlükəsizliyin əsas üsürü kimi”, elmi əsərlər №4, 13-18 s.
11. Məmmədov N. (2009), “Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi” Bakı, 347 s
12. Məmmədov R. (2012), “Regional iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətləri” Bakı, 269 s.
13. Senqəçov V.K. (2008), “İqtisadi təhlükəsizlik, geosiyasət, qloballaşma, özünü qoruma və inkişaf” Bakı, 364 s.
14. Vəliyev P.A. (2010), “İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti və milli

İngilis dilində

1. Economic security of enterprises during the Covid pandemic (2020), “Social Sciences Research Journal”, № 9 (2), səh. 91-98.
2. “Ensuring economic security of enterprises during the Covid pandemic”, Business times article, (2020), №19 (678), 2020.

Rus dilində

1. Абалкин Л. (2005), “Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение”. Вопросы экономики, №12. с.-4-14.
2. Балашов Г. (2001), “Без инновационной активности подъем экономики невозможен // Экономист” - № 11, 32-35 с.
3. Бжилянская Л. (2002), “Инновационная деятельность: тенденции развития и меры государственного регулирования // Экономист”. №3. 23-33
4. Гапоненко В. Ф., Беспалько А. А., Власков А. С. (2007), “Экономическая безопасность предприятий”. Подходы и принципы. М.: Ось-89, 208 с.
5. Гварлиани Т.Е., Быков Е.А., Мостовая Е.В.(2007), “Управленческий учет по видам деятельности: лекции и практикум в таблицах и схемах”. М.: Финансы и статистика, 569 с.
6. Глазьев.С. (2008), “Основа обеспечения экономической безопасности страны альтернативный реформационный курс”. РЭЖ, № 1-2, 462 с.
7. Дюсембаев К.Ш. (2005), “Анализ финансового положения предприятия“. Учебное пособие.-Алматы: Экономика, 358 с
8. Керимов В.Э. (2009), “Бухгалтерский управленческий учет”: учебник. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Изд. дом «Дашков и К», 369 с.
9. Ланцман Е.Н. (2010), “Концептуальные подходы к проблеме обеспечения экономической безопасности организации” // Вестник АГТУ Сер.: Экономика, №1, 58-62 с.
10. Максимов Д. А.(2009), “Рыночная устойчивость, экономическая

- безопасность и инновационная стратегия предприятия в условиях трансформируемой экономики” / Д. А. Максимов, М. А. Халиков // Менеджмент в России и за рубежом, № 2, 15-21 с.
11. Николай. Б, Ершова.Н, (2015), “Теоретико-методологические подходы к оценке защищенности и достоверности учетно-аналитических данных в системе экономической безопасности предприятий”, 50-53 с.
 12. Олейников Е.А. (2005), “Экономическая и национальная безопасность”. М.: Экзамен, 213 с.
 13. Петренко И.Н.(2005), “Безопасность экономического пространства хозяйствующего субъекта”. М.: Анкил, 277 с.
 14. Сергеев А.А. (2003), “Критерии оценки экономической безопасности предприятия //Финансы и кредит”, № 15, 67-69 с.
 15. Кочергина Т.Е. (2007), “Экономическая безопасность Ростов н/Д.: Феникс, 448 с.
 16. Шлыков В.В. (2000), “Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия” М.: Алетейя, 144 с.
 17. Королев М.И. (2011), “Системы экономической безопасности предприятия” М.: Маска, 352 с.
 18. Одинцов А.А. (2008), ”Экономическая и информационная безопасность предпринимательства” М.: Академия, 336с.
 19. Яричина Г. (2019), “Роль бухгалтерского учета в обеспечении экономической безопасности организации” / Известия ДВФУ. Экономика и управление. № 3. – С. 183–188
 20. Кучукова Н.М. (2017), “Роль бухгалтерского учета и внутреннего контроля в обеспечении экономической безопасности и эффективного контроля имущественного комплекса предпринимательских структур” // Вестник УГНТУ. “Наука, образование, экономика”. Серия: Экономика. № 3 (21). – С.93-98
 21. Габбасова, А.Р., Шайбакова, Э.Р. (2016), “Система внутреннего контроля и аудита на предприятии как инструмент повышения эффективности

- экономической безопасности” / Актуальные вопросы современной науки: сб. науч. ст. Междунар. науч.- практ. заоч. конф. – Уфа: УГНТУ, С. 14–17.
22. Шайбакова Э.Р. (2010), “Основы формирования центров ответственности и организация их учета” / Экономические и гуманитарные науки –№ 5 (220). –С. 46 – 48.
23. Анципирович К.В. (2016), “Роль организации внутривозвратного контроля на предприятии АПК” // Молодой ученый. № 20. С. 254-257.
24. Уткин Э. А. (2014), “Финансовое управление”. М.: Экмос, 325 с

Internet saytlari

1. <http://www.taxes.gov.az/uploads/muhasibat/1115.pdf>
2. <https://conferences.az/uploads/file/eb310-xuelas-l-r-kitabi-2021.pdf>
3. https://sai.gov.az/files/Rey_2021_final.pdf
4. <https://ukvolok.ru/az/ekonomicheskaya-bezopasnost-predpriyatiya-sistema-ekonomicheskoi.html>
5. <https://www.pwc.ru/ru/publications/collection/pwc-upravleniye-funktsiye-vnutrennego-kontrolya.pdf>
6. https://www.stat.gov.az/source/budget_households/

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: “İqtisadi təhlükəsizlik” termininin müxtəlif müəlliflər tərəfindən verilmiş tərifləri....	22
Cədvəl 2: Daxili nəzarət risklərinin matrix (xəritə).....	39
Cədvəl 3: Resurs qiymətləndirmə göstəriciləri.....	44
Cədvəl 4: İstehsal göstəricilərinin qiymətləndirilməsi.....	44
Cədvəl 5: Maliyyə göstəricilərinin qiymətləndirilməsi.....	45
Cədvəl 6: Təsərrüfat subyektinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması üzrə tədbirlər proqramı	46
Cədvəl 7: İqtisadi təhlükəsizlik sistemində investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi...48	

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə daxili təhdidlər.....	23
Sxem2: Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə xarici təhdidlər.....	24
Sxem 3: İdarəetmə hesabatında əks olunan məlumatlar.....	31

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: ÜDM-də dövlət büdcəsinin profisiti (kəsiri), faizlə.....	39
Şəkil 2: İstehsal sahələrinin artım templəri.....	40
Şəkil 3: Investisiya səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əmsalları.....	47
Şəkil 4: İstehsal müəssisəsinin iqtisadi təhlükəsizliyi sistemində qoyulan investisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyası.....	48